

УКРАЇНСЬКИЙ РУБІКОН

Олексій Сокирко

Частина II
ПОЛТАВСЬКА БИТВА
27 червня 1709 р.

*Книги подаровані
студентами*

Олексій Сокирко
УКРАЇНСЬКИЙ РУБІКОН
Полтавська битва
27 червня 1709 р.
Частина II

ОБОЗНАЧЕННЯ ПІСЬМІВНИК

НБ ПНУС

806913

УДК 94(477)“1709.06.27”
ББК 63.3(45Укр)5
С 59

Видання серії «MILITARIA UCRAINICA» здійснюється в рамках просвітницьких проєктів Центру соціогуманітарних досліджень ім. В'ячеслава Липинського.

Редактори: *Юлія Олійник, Ірина Давидко*
Макет та комп'ютерна верстка: *Дмитро Адаменко*
Обкладинка: *Віктор Кузик*

Автор висловлює щире подяку за допомогу у підготовці книги Д. Адаменку, Ю. Волошину, Ю. Олійник, С. Шаменкову, співробітникам Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» Н. Білан та В. Сальнікову, Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (Санкт-Петербург, РФ) О. Арановичу.

Сокирко О.

Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон (Частина II). — К.: Темпора, 2008. — 104 с.: іл.
ISBN 978-966-8201-68-4

С 59 Полтавська битва 1709 р. — одна з центральних подій Великої Північної війни 1700–1721 рр., котра вирішальним чином позначилася на її результатах, а відтак і долях усіх країн-учасниць. Чому події під Полтавою, здавалося б, загальновідомі й зрозумілі, стали своєрідним вододілом в історії Козацької України розповідає нове дослідження історика Олексія Сокирка.

Друга частина книги включає характеристику військ українських гетьманів, російської армії, детальний огляд основних етапів Полтавської битви 27 червня 1709 р. та її наслідків.

Видання розраховане на всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)“1709.06.27”
ББК 63.3(45УКР)5
С 59

ISBN 978-966-8201-66-0
ISBN 978-966-8201-68-4

© О. Сокирко, текст 2009
© С. Шаменков, ілюстрації, анотації 2009
© Центр ім. В. Липинського 2009
© Темпора 2009

ЗМІСТ

- 4 Сили й плани сторін
  - 4 Гетьманське військо Івана Мазепи
  - 14 Російська армія
  - 24 Гетьманське військо Івана Скоропадського

- 26 Полтавська битва
  - 29 Початок
  - 56 Кульмінація
  - 60 Фінал і наслідки

- 64 Україна і народження Російської імперії

- 68 Вибрані джерела та бібліографія

СИЛИ Й ПЛАНИ СТОРІН

ГЕТЬМАНСЬКЕ ВІЙСЬКО ІВАНА МАЗЕПИ

Гетьман Іван Мазепа
Малюнок з літопису Величка

Сили, якими на момент підготовки до вирішальної баталії розпоряджався гетьман Іван Мазепа, попри скептичні висловлювання частини істориків, насправді були досить значними. Учених, як правило, вводив в оману той факт, що на початковому етапі українсько-шведського співробітництва гетьман привів до табору Карла XII лише 3 000–3 500 чоловік. Проте не варто забувати, що чисельність гетьманського війська істотно зросла після влиття в нього запорозьких загонів навесні 1709 р. Це підкріплення було дуже доречним не лише з огляду на кількість, але й якість — свіжі січові відділи, що тільки-но вийшли з Коша, не були виснажені зимовою кампанією 1708–1709 рр. і зберігали високий рівень боєздатності.

Структурно українське військо під Полтавою складалося з двох нерівних частин: **гетьманської** (меншої) та **січової** (більшої). Гетьманські війська були представлені трьома типами формувань: надвірним військом ясновельможного, охотницькими (найманими) та реєстрово-козацькими полками.

Інформації про **надвірне військо** Мазепи збереглося надзвичайно мало. Традиційно цей рід війська складався з 1 піхотної роти та 1–2 кінних хоругв на чолі з особисто призначеними гетьманом ротмістрами. Завданням надвірних підрозділів була охорона гетьманського палацу в Батурині та заміських резиденцій, супровід гетьмана та його двору у виїздах, посольствах, військових походах, прощах, полюванні та інших виправах. До складу рот також могли входити гетьманські дворяни («дворяни при боку гетьманськом») та озброєні слуги. Загальна чисельність надвірних рот могла становити 250–300 чоловік.

Гетьман Іван Мазепа

Реконструкцію виконано за портретом гетьмана в літописі Самійла Величка.

Мазепа має типово старшинський одяг «на весну» — довгополий жупан з фініфтяними «гузами» й розстібний угорський каптан, підбитий хутром, із застіркою у вигляді двох оправлених золотом і камінням «запон».

Надвірна кіннота складалася з драгунів. Не зовсім ясною є система їх комплектування: очевидно, більшу частину рот становили «охотники»-найманці з числа вихідців із Правобережжя та обезземелених покозачених і посполитих. Зовнішній вигляд і озброєння драгунів навряд чи особливо відрізнялося від одягу козаків та компанійців, а також тогочасних річпосполитських аналогів, складаючись із каптана, шапки й чобіт, а також фузеї та шаблі.

Пішу варту гетьмана становили жолдаки* чисельністю 80 чоловік на чолі з отаманом. Якщо про драгунське вбрання не збереглося жодних відомостей, то про жолдаків відомо, що вони разом із грошовою платою отримували з військового скарбу біле сукно, а отаман ще й тузинковий кунтуш**. Озброєння жолдаків, котрі несли переважно караульну службу, складалося з мушкета й шаблі.

* З польськ.: *żołd* — плата за службу; «жовнір», «жолнер», «*żolnierz*» або «*żoldak*» — вояк, що служить за жолд.

** Тузинковий — виготовлений з різновиду дешевого сукна.

Битва під Хотиним

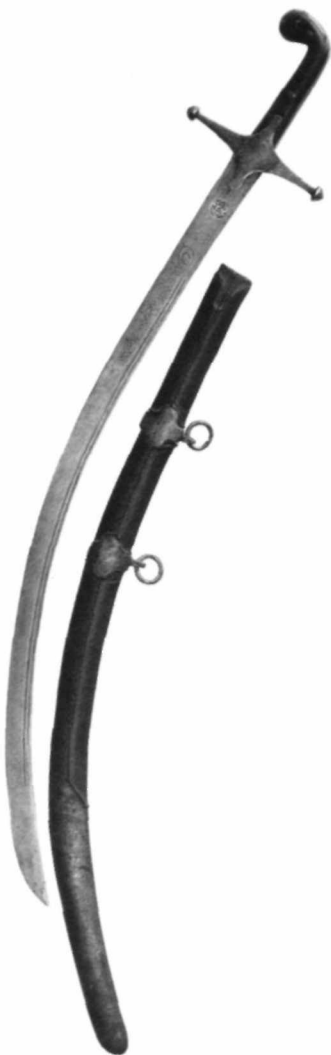
М. Альтамонте (фрагменти),
1673 р.

На різних фрагментах картини
зображено козацьку кінноту.

Шабля гетьмана Івана Мазепи

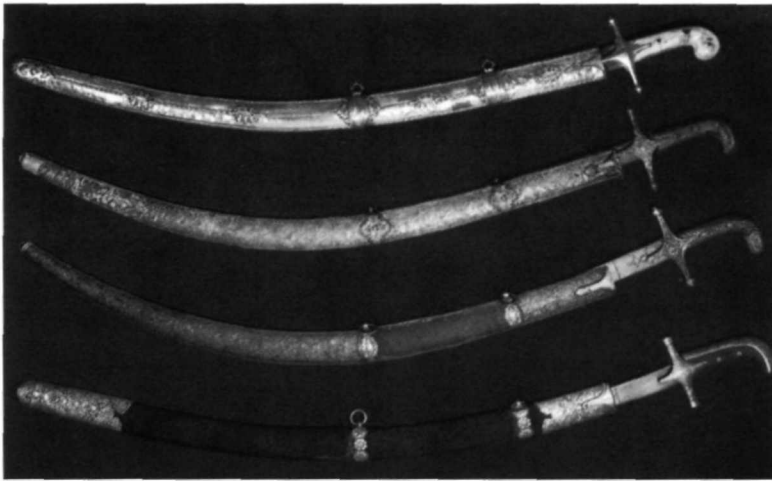
XVII ст.

Окрім них, гетьманську ставку охороняли й супроводжували також російські формування — стрілецький (згодом солдатський) полк Григорія Анненкова, солдатські полки Івана Нечаєва та Івана Скрипичина, об'єднані 1708 р. в бригаду, а також виборні драгунські роти, сформовані з дворян Севського розряду. Ці частини, з одного боку, були військовим резервом гетьмана, наданим йому російським командуванням, а з іншого — виконували наглядові функції, пильнуючи «*верність и надёжность*» гетьмана та старшини. Саме через це, прийнявши рішення про перехід на бік шведів, Мазепа залишив їх на Чернігівщині, взявши з собою лише ті українські війська, на відданість яких він міг покластися з більшою чи меншою певністю.

Охотницькі (наймані полки) склалися з піхоти — сердюків, та кінноти — компанійців. Наймані формування від кінця XVII століття утворювали окреме від козацького військо, підпорядковане гетьману та фінансоване державою.

Козацькі шаблі
Переяслав-Хмельницький
краєзнавчий музей.

Полки існували на постійній основі й набиралися шляхом вербування волонтерів («охотників») — обезземелених козаків, селян, запорожців, мігрантів. Охотницькі частини були екстериторіальними і, не маючи постійних місць дислокації, розташовувалися залогами в містах і фортецях, несли прикордонну службу. Їх забезпечення здійснювалося частково з гетьманської скарбниці (грошова платня, одяг, зброя, боеприпаси) та за рахунок місцевого населення (продовольство, фураж).

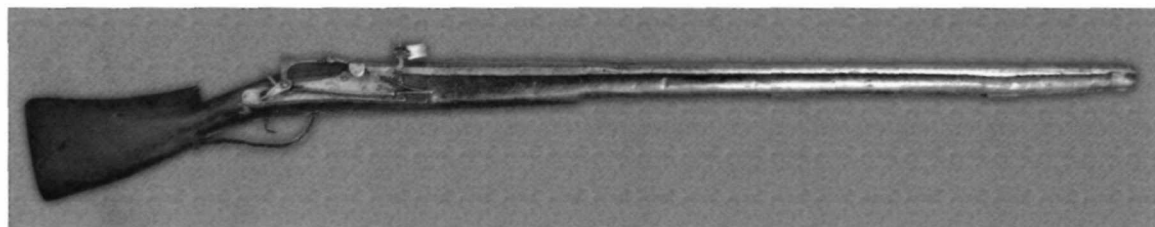
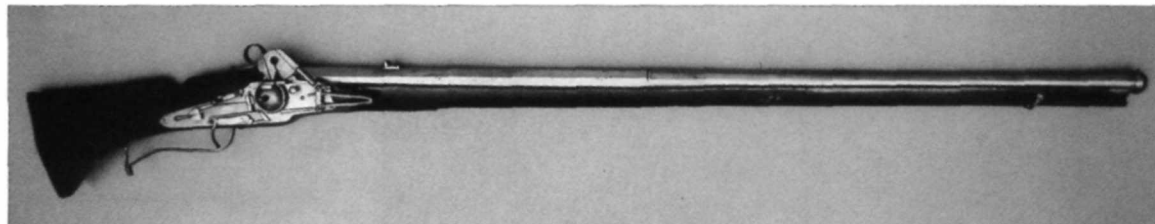
Найма на піхота й кавалерія були зведені у полки — основні військово-адміністративні одиниці, що в свою чергу поділялися на сотні (роты) та курені, які йменувалися за прізвищами командирів. Спеціальних штатів організації війська не існувало. Компанійський полк нараховував у середньому 500–600 чоловік, хоча траплялися й більші за чисельністю (800–1 000 чоловік). Командування полку складалося з полковника, полкової (обозний, осавул, писар, хорунжий) та сотенної (сотник, хорунжий, писар, осавул, курінні отамани) старшини.

Перша сотня вважалася «полковою», будучи свого роду штабним підрозділом. Організаційно до неї входив «полковий курінь», який утворював збройний почет полковника і охороняв полковий прапор. Кількість куренів у сотні не була сталою. Основу куреня складали компанійці — «подвійне товариство» (ті, що служили в супроводі озброєного слуги-«молодика») та «поєдинкове товариство» (ті, котрі служили самостійно, без збройного супроводу).

Чисельність сердюцьких частин була більшою від компанійських — від 800 до 1 200 чоловік, але структура була аналогічною: полк поділявся на сотні й курені,

Карабела
XVII–XVIII ст.
Чернігівський обласний
історичний музей.

**Гнотовий, коліщатий
та скілковий
«карельського типу»
мушкети XVII–XVIII ст.**

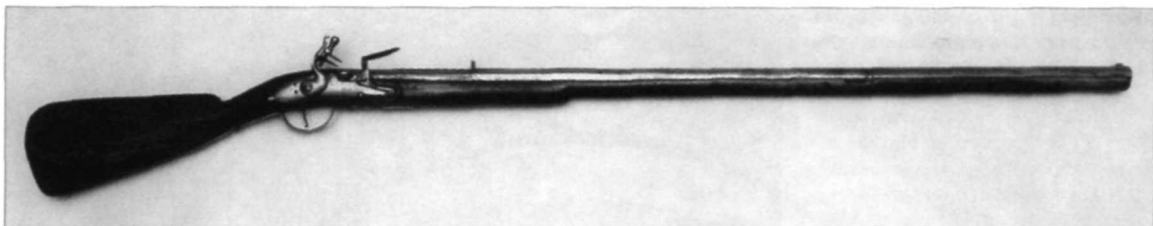
*Музей Польського війська
(Варшава) та Державний історико-
культурний заповідник «Поле
Полтавської битви» (Полтава)
(далі — Музей Полтавської битви
(Полтава))*

організовані за десятковою системою. Перша сотня так само вважалася полковою, до неї входили полкові старшини — обозний, писар, осавул і хорунжий. У деяких сердюцьких полках (Покотила, Самойловича) існували кінні сердюки, зведені в окремі сотні.

Озброєння найманців не було уніфікованим, але мало ознаки однотипності, притаманні специфіці родів війська. Компанійці озброювалися карабінами, бандолетами*, легкими рушницями («ручницями», «пташинками»), шаблями, луками й стрілами. Сердюки мали на озброєнні важкі великокаліберні мушкети, фузеї та різнотипні рушниці. Окрім цього, кожен сердюк мав при собі також шаблю, ріг з порохом, натруську й сумки з рушничним реманентом і набоями. Під час штурму та оборони фортець, вуличних боїв наймана піхота діставала додаткову зброю — піки та сокири; частина сердюків також могла мати ручні гранати. Кожен найманий полк, виступаючи в похід, перевозив з собою в обозовій повозці сокири і заступи — комплект шанцевого реманенту для зведення земляних укріплень.

Охотницька старшина озброювалася на свій смак, відповідно до матеріальних можливостей — в її арсеналі були переважно ті ж типи озброєння, що й у рядових найманців, але з різноманітнішим і багатшим оздобленням,

*Бандолет — проміжний між пістолетом і карабіном тип ручної вогнепальної зброї.

Мушкети з батарейним ударно-скілковим замком

Головною перевагою замків цієї конструкції було те, що порох на панівці був прикритий кришкою, що одночасно слугувала кресалом. У старих конструкціях кришка панівки та кресало були різними деталями, тому для пострілу треба було спочатку відкрити кришку та нахилити кресало над панівкою.

У батарейному замку кремій бив по кресалу, висікаючи іскру, й одночасно відкривав панівку — іскра потрапляла на сухий порох. На збільшеному зображенні добре видно запобіжник, розташований за курком — він зачіплявся гаком за отвір на курку й не дозволяв зробити непередбачений постріл. *Угорі та ліворуч предмети з Музею Польського війська (Варшава), праворуч унизу — з Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ та військ зв'язку, Санкт-Петербург (далі — Артилерійський музей (СПб.)).*

чимало довізних речей. Статусною ознакою компанійської старшини, відповідно до тогочасної моди, були турецькі луки в декорованих футлярах. Сердюцькі та компанійські старшини також вживали *обухи* — бойові сокирки-молотки на довгому держаку. Вістря обуха було загнано донизу, роблячи з нього елегантну трости-ну, придатну, однак, і для використання в бою.

Одяг найманців («барва») ще з кінця XVII ст. був однотипним — сердюцька піхота одержувала зі скарбу одяг як частину жалування. Він складався з сукняного каптана, шапки й чобіт (решту вбрання охотники купували своїм коштом). Верхній одяг їм шили централізовано, у ремісничих цехах, які в такий спосіб відбували повинність «на потребу войсковую». Попри згадки в джерелах про видачу сердюкам сукна, ми не знаємо, якого кольору воно було. За аналогією з трохи пізнішими часами можемо припустити, що скарб купував для них *габу* — цупке турецьке сукно бруднувато-білого кольору. Натомість компанійці одержували готовий одяг від населення на «лежах» (квартирах), тому він був здебільшого різнотипним.

Ще менше відомо про чисельність **реєстрових козаків**, що перебували разом із гетьманом. При виході з Батурина наприкінці жовтня 1708 р. Мазепа мав при

Козацькі порохівниці та форма з рогу для відливання куль

Національний музей історії України (Київ)

Козацькі порохівниці та натруски

Переяслав-Хмельницький краєзнавчий музей

собі частину старшини і рядового товариства полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького. Козацьке військо початку XVIII ст. продовжувало являти собою станове ополчення, обов'язок служби в якому поширювався на того, хто був внесений до полкових компутів і володів «військовим» (себто козацьким) ґрунтом. Одиницею, яка виставляла озброєного товариша до війська, було конкретне домогосподарство (двір), а почерговістю відбування козаками служби відали сотенні та полкові правління. Реєстрові частини та підрозділи формувалося за територіальним принципом, що було традиційною рисою практично всіх станових військ тогочасної Європи. Кожен вояк мав забезпечувати себе зброєю, одягом, спорядженням і харчами. Старшина

Гармата «Лев»

Гармату відлито в 1705 році на замовлення Івана Мазепи; її залізний лафет прикрашає герб гетьмана.

Колекція гармат

Російського державного історико-культурного музею-заповідника «Московський Кремль»

й заможне товариство виступали в похід у супроводі *курінчиків, джур, пахолків* і обозової челяді, які виконували допоміжні функції (стежили за обозом, доглядали коней, розбивали табір тощо).

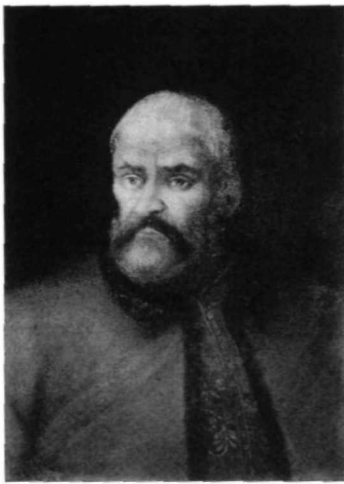
Вищою адміністративно-територіальною та військовою одиницею Гетьманщини був полк. Полки, в свою чергу, ділилися на сотні й курені різної чисельності, що являли собою вже не тільки військово-адміністративні, а й тактичні одиниці, виступаючи в окремих бойових порядках або об'єднуючись під час походів у самостійні відділи, групи й корпуси. Найнижчою неподільною одиницею війська був курінь — вояцька корпорація, що, як правило, об'єднувала козаків однієї місцевості. Курінь був свого роду «земляцтвом», господарським осередком військової частини, зі своїм обозом, спільним казаном, похідним реманентом, кіньми.

Рівень озброєння й спорядження козаків прямо залежав від їхніх матеріальних статків. Свої особливості існували також в озброєнні різних родів козацького війська, основним з яких від кінця XVII ст. була кіннота. Ручна вогнепальна зброя з арсеналу українського козацтва може бути умовно поділена на легку (використовувалася переважно в кінноті або як додаткова в піхоті) — ручниці, пищалі, бандолети, карабіни, пістолети, а також важку (притаманну здебільшого піхоті) — мушкети і фузеї. Розвиток вогнепальної зброї поступово зменшував роль у бою лука й стріла, які лишалися переважно в арсеналі старшин як статусна зброя. Основною холодною зброєю козаків були шаблі поширеного в той час угорсько-польського типу, а також *карабелі*.

Кавалерійський пістолет з коліщатим замком

XVII – початок XVIII ст.
Музей Полтавської битви
(Полтава)

**Компанійський полковник
Гнат Галаган**
Невідомий художник.
Перша половина XVIII ст.

**Бомба, ядро,
ручна граната і її залишки**
Музей Полтавської битви
(Полтава)

Однотипної амуніції в козацькому війську не існувало: козаки носили вузьенькі шкіряні паски, до яких підвішували шаблю, ніж та іноді порохівницю. Набої, разом із рушничним начинням, зберігалися в спеціальній сумці або рідше в маленькому патронташі — *ладівниці*. Протягом кінця XVII—XVIII ст. рушниця й карабіни, імовірно, носили на ремінних перев'язях за плечима.

Так само не існувало в козаків і уніфікованого одягу. 1702 р. Мазепа писав, що *«компанейские и сердюцкие полки суть одежны и не стыдно з оными людем заграничным показатися. Войско зась городовое* не все одежно и большая часть сермягами простыми покрывается»*.

Запорозьке низове козацтво за своїм озброєнням та спорядженням, очевидно, практично нічим не відрізнялося від реєстрового. У військово-організаційному плані Кіш поділявся на курені, котрі об'єднували козаків з однієї місцевості або регіону. Під час воєнних виправ з куренів формувалися відділи або полки на чолі з призначеною кошовою владою або виборною старшиною. Як свідчить досвід перших кампаній Північної війни, такі запорозькі полки мали збірний характер, складаючись із піхоти й кінноти.

Обраховувати сили гетьманського війська напередодні Полтавської битви доволі непросто. По-перше, вчені й досі не дійшли єдиної думки, скільки війська Мазепа привів із собою до шведського табору. Кількісну більшість у ньому, безумовно, становили найманці-сердюки з полків Максима Самойловича та Якова Покотила (до 400 чоловік) і 3 компанійські полки — Юрія Кожуховського (500 чол.), Гната Галагана (за різними оцінками від 500 до 1000 чол.) і Андрія Малами (останній фігурує в джерелах як Андріяш) (150 чол.). Надвірне військо могло нараховувати до 200–250 чоловік, а козаки реєстрових полків — від 300 до 1 500 чоловік. Тобто сумарно на осінь 1708 р. в розпорядженні Мазепа могло бути від 3 000 до 4 000 чоловік. По-друге, підрахунки ускладнює та обставина, що ці відділи протягом зими–весни 1708–1709 рр. були активно задіяні в бойових операціях українсько-шведського війська й несли постійні втрати загиблими, пораненими, хворими і дезертирами. Отже, скільки з них зберегли боєздатність до літа 1709 р., точно визначити неможливо. Проте суттєвим підкріпленням для гетьманських сил стали запорожці, яких, за різними даними, було від 5 000 до 7 000 чоловік. Таким чином, за найбільш обережними підрахунками, під Полтавою були задіяні 7 000–8 000 чоловік найманців, реєстрових і запорозьких козаків.

Мушкетер піхотного полку шведської армії

На малюнку представлено каптан нового крою, що набув поширення в 1706–1707 рр.: порівняно зі старим зразком вужчий у талії, без гудзиків нижче пояса, з горизонтальними клапанами кишень та вужчими обшлагами (хоча в деяких полках їх продовжували робити

широкими). У піхоті мода підстібати поли з'явилася під час війни, очевидно, наслідуючи кінноту: так було легше пересуватися.

У більшості шведських піхотних полків каптан був синього кольору, а підкладка, обшлага, комір та канти — жовтого (у двох полках —

Йончепінзькому та Нерке-Вермландському — замість жовтого використовували червоний колір, у Вестерботтенському — білий). Ще декілька фінських та прибалтійських піхотних полків мали каптани з сірого, нефарбованого сукна. Під час війни армія (як та, що перебувала на театрі бойових дій, так і та, що залишалася на батьківщині) відчувала нестачу сукна регламентованих кольорів. Це спричинило широке використання сірого нефарбованого сукна й ревізії у населення тканини різних кольорів і відтінків. Ще більшу строкатість у кольорову гаму вбрання піхоти вносило те, що поповнення для конкретних полків розподілялося серед тих підрозділів, які несли більші втрати.

Під каптаном носили камзол та штани з тонкої шкіри світло-жовтого кольору. Панчохи у Йончепінзькому та Нерке-Вермландському полках були з червоного сукна, а у Вестерботтенському — з білого. В інших полках панчохи були або пошиті з сукна, або плетені.

Під камзол вдягали довгу та широку сорочку з домотканого полотна. Під її невеликий комірець пов'язували вузький довгий галстук, який у Йончепінзькому та Нерке-Вермландському полках був червоного кольору, у Вестерботтенському — білого, а в інших — чорного й темно-синього.

Чорний повстяний капелюх спочатку мав лише трохи загнуті краї або загинався тільки з одного боку. Під час Північної війни головний убір набув класичної трикутної форми.

Типи зачісок європейських вояків кінця XVII – початку XVIII ст.

РОСІЙСЬКА АРМІЯ

Рішення Петра I дати шведам генеральний бій значною мірою пояснювалося чисельною перевагою росіян під Полтавою. Цей тактичний принцип (не вступати в зіткнення без опертя на добре захищені позиції та без наявності чисельної переваги) діяв у всіх попередніх кампаніях Північної війни, ставши неодмінною складовою інструкції для російського генералітету.

Згідно з планом битви, для участі в її першому етапі було виділено 6 піхотних та 17 драгунських полків з 30-ма гарматами; на другому етапі на бойовище мали вступити 21 піхотний полк, 17 драгунських при підтримці 68 гармат.

У переддень битви російська піхота нараховувала 40 полків, зведених у три піхотні дивізії під командуванням генералів Людвіга Галларта, Нікити Репніна та Михаїла Голіцина, а також окрему бригаду, складену з елітних гвардійських та армійських частин — Лейб-гвардії Преображенського та Семенівського полків, Інгерманландського та Астраханського полків — загалом близько 37 000 чоловік. Кожна дивізія складалася з бригад різної чисельності. Ще 5 піхотних полків стримували облогові сили шведів під Полтавою.

Сержант російського піхотного полку

Каптани сержантів оздоблювалися золотим галуном на обшлагах та подекуди на клапанах кишень й уздовж борту. На капелюхах також нашивався золотий галуном.

Сержанти мушкетерських рот озброювалися лише холодною зброєю, що складалася з піхотної шпаги та алебарди, сержанти гренадерів — мушкетом та шпагою. Алебардою рівняли солдатів у строю, на неї орієнтувалися в бою — завдяки її висоті було видно, де в цей час знаходиться командир.

Гвардійська піхота була зведена у 2 полки посиленого складу. Згідно зі штатами 1704 р., Лейб-гвардії Преображенський полк мав 4 батальйони по 5 рот кожний (чотири фузилерних та одна гренадерська роти) та дві бомбардирські роти. Загальна чисельність полку становила 3 552 чоловіки. Лейб-гвардії Семенівський полк складався з трьох батальйонів триротного складу, гренадерської та бомбардирської рот.

Армійські піхотні полки на той час мали різну штатну організацію: частина з них уже встигла перейти на нові штати (впроваджені 1708 р.) — такі частини мали у своєму складі 2 батальйони по 4 роти в кожному, загальною чисельністю 1 497 чоловік. Одна рота в полку була гренадерською, решта 7 — фузилерними (стрілецькими). Частина полків (Пермський, Нарвський, Інгерманландський, Київський, Московський та Івангородський) були трибатальйонними. Решта піхотних частин мала стару штатну організацію — 10 рот, зведених у два батальйони, в яких одна рота була гренадерською, а 9 — фузилерними.

Свою штатну організацію мали 4 **гренадерські полки** (Бука, дю Буа, Лассі та Буша), три з яких мали двобатальйонний склад, а один — трибатальйонний.

Озброєння піхоти складалося зі шпаги та великої кількості російських та довізних модифікацій *фузей* (рушниць). Перед рукопашним боєм до рушниці допасувався *багінет* — довгий двосічний ніж, руків'я якого встромлювалося в рушничне дуло. Протягом 1706–1708 рр. частина полків була переозброєна тригранними багнетами, що дозволило підвищити вогневу скорострільність та міць піхоти. Починаючи з кампанії 1708 р., частина фузилерів була переозброєна піками. Гренадери додатково озброювалися гранатами та ручними *«мортирцями»* — дрібнокаліберними мортирками на рушничному прикладі для навісного метання гранат і дробу на малі відстані. Офіцери та унтер-офіцери, окрім шпаг, мали статусну зброю — відповідно *протазани* (списи з фігурними наконечниками), прикрашені шовковою китицею, та *алебарди*. Гренадерські оберофіцери замість протазанів озброювалися фузеями з багнетами або ж багнетами.

Недостатній розвиток промислової бази російської армії сричиняв різноманітність характеру її вбрання — обмундирування піхоти та кавалерії відзначалося строкатістю кольорів та розмаїттям крою, наявністю трофейних елементів одягу та амуніції. Основні риси піхотного

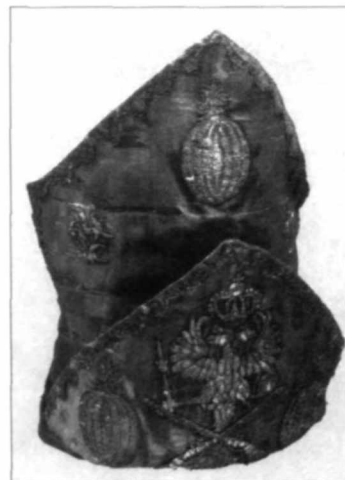

**«Перший російський солдат»
Сергій Бухвостов**

У 1683 р. Бухвостов першим записався до «потішного війська» царя Петра Олексійовича, за що отримав від нього почесне звання. Він зображений в однострої майора артилерії.
Російський музей (СПб.)

**Офіцерська гренадерська
шапка Гренадерського полку
дю Буа**

Гаптування золотом по червоному оксамиту.
Меморіальний музей
О. В. Суворова (СПб.).

Мушкетер російського піхотного полку та офіцер Гренадерського полку Буша

Мушкетер ліворуч зняв свій каптан (це було дозволено влітку в спеку), і все екіпірування одягнуто на камзол.

Гренадерські полки були створені в 1708 році шляхом об'єднання гренадерських рот піхотних полків. Регламент не вимагав від офіцерів дотримання будь-якого зразка, обов'язкового для їхніх підлеглих. Та переважна більшість офіцерів спиралася на полкові однострої, хоча шили їх із кращих матеріалів та прикрашали настільки, наскільки це дозволяв гаманець. Виходячи з того, що офіцерський шийний знак («рінграф») прикрашають пальмові гілки — це підполковник або полковник, тобто штаб-офіцер (пальмові гілки були також присутні на горжетах у гвардійців). Реконструкцію каптана та перевісі зроблено відповідно до зразків що зберігаються в Музеї Полтавської битви, реконструкцію гренадерської шапки — з Санкт-Петербурзького Меморіального музею О. В. Суворова.

«Рінграф» обер-офіцера армії російського війська

Рінграф прикрашений зображенням ордена Андрія Первозванного. Носили його на стрічці з тканини малинового кольору. 1706—1720 рр. Артилерійський музей (СПб.)

та кавалерійського мундирів мали багато спільного — як правило, він складався з однобортного каптана європейського крою, довжиною до коліна. Кольори каптанів у полках варіювалися від зеленого (основного кольору) до білого й брудно-сірого (кольору нефарбованого доморобного сукна). На каптанах гренадерів на лівому плечі нашивався сукняний погон, яким закріплялася перевісь гренадерської сумки, утримуючи її від постійного сповзання. Під каптаном носився камзол — довгий жилет. Обмундирування доповнювалося також сорочкою, шийним галстуком, короткими штанами, панчохами та черевиками. Належність до того чи іншого полку визначалася приборним кольором обшлагів, вилог, іноді кольором каптана. У холодну пору на мундир одягався плащ-опанча. За головний убір солдату правив вовняний капелюх із загнутими до тулії крисами, просякнутими

Мушкетер російського піхотного полку

Мушкетер виконує команду «Уклони багинет человеку в груди!» — російський засіб ведення штикового бою відповідно до уставу генерала Вейде.

На вузькому ремені через праве плече мушкетер носить «манерку» — пляшку для води, виготовлену з білої жерсті.

Сергій Шаменков © 2008

«Рінграф» штаб-офіцера гвардії російського війська

За переказами, цей «рінграф» належав Петру І і був на ньому під час Полтавської битви. Він виготовлений із срібла з чеканкою та позолотою.

На ньому зображено Андріївський хрест, що символізує найвищий російський орден, та напис «19 No 1700» — 19 листопада 1700 р., дата Нарвської битви, коли російська армія зазнала від шведів поразки, але гвардія вперто оборонялася.

1709 р.
Артилерійський музей (СПб.).

для жорсткості спеціальним крохмально-клейовим розчином, або ж сукняна шапка-карпус.

Гренадери піхотних полків носили особливу гостроконечну сукняну або хутряну шапку, прикрашену вовняною китицею, мідним або гаптованим налобником. У гвардії гренадери мали хутряні шапки різної форми, прикрашені червоним шликком із золотою китицею на кінці.

Музиканти армійських та гвардійських полків носили мундири полкових кольорів, відрізняючись лише розшивкою бортів, вилог і швів золотим або вовняним галуном та особливими «крильцями» (у формі півмісяця) на плечових проймах.

Мундири гвардії шилися з імпортного сукна кращих, ніж в армійських частинах, гатунків. Лейб-гвардії Преображенський полк мав зелені мундири з червоним прибором, Лейб-гвардії Семеновський — яскраво-сині

Мушкетер та пікінер російського піхотного полку

У мушкетера ліворуч перевісь кріпиться до підсумка за допомогою металевих пряжок, а португеля зі шпагою одягнута на камзол під каптан.

Пікінер праворуч не отримав перевісі для носіння пістолета, тому заткнув його за португелю, на якій також носить підсумок з набоями для нього. Солдатський каптан реконструйовано відповідно до зразка, що зберігається в Музеї польського війська (Варшава, Польща). Незвичайними на ньому є великі клапани кишень та розрізні обшлага, прикрашені 4 гудзиками (гудзики закріплені за допомогою шкіряного шнура). Петлі оздоблені гарусним шнуром. Каптан застібнутий не на всі гудзики — поширений спосіб носіння того часу.

Голландський барабан

Цей барабан потрапив до музейного фонду як «полтавський трофей», але він міг використовуватися і в російському війську. Ободи червоного кольору, барабан — темно-коричневого, натурального дерева.

Артилерійський музей (СПб.)

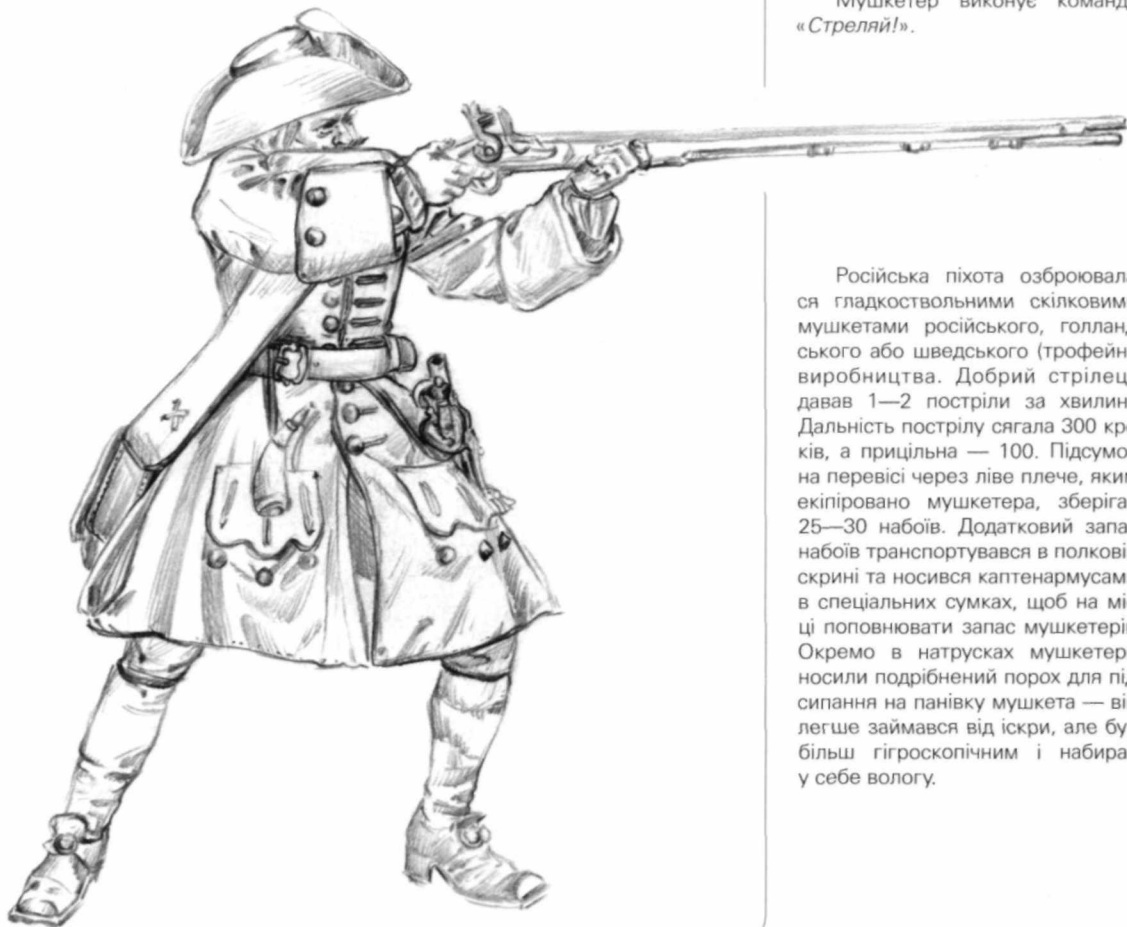

(«лазореві») з червоним прибором. Обидва гвардійські полки носили червоні камзоли й панталони та білі шийні галстуки. Борти капелюхів гвардійців обшивалися білою облямівкою. У негоду та взимку солдати носили також опанчі: у Преображенському полку — зеленого кольору, в Семенівському — синього.

Офіцерські мундири відрізнялися від солдатських та унтер-офіцерських вищою якістю сукна, а також розшивкою галуном на бортах, клапанах, обшлагах, вилогах каптана і камзола. Статусними відзнаками офіцерів були металеві нагрудні знаки у формі півмісяця (*горжети*). Матеріал, форма й малюнки знаків відзначалися надзвичайною різноманітністю; часто використовували трофейні шведські горжети зі спиляними королівськими вензелями, а іноземним офіцерам було дозволено носити знаки, які вони мали на колишній службі. У 1701 р.

Мушкетер російського піхотного полку

Мушкетер виконує команду «Стреляй!».

Російська піхота озброювалася гладкоствольними скілковими мушкетами російського, голландського або шведського (трофейні) виробництва. Добрий стрілець давав 1—2 постріли за хвилину. Дальність пострілу сягала 300 кроків, а прицільна — 100. Підсумок на перевісі через ліве плече, яким екіпіровано мушкетера, зберігав 25—30 набоїв. Додатковий запас набоїв транспортувався в полковій скрині та носився каптенармусами в спеціальних сумках, щоб на місці поповнювати запас мушкетерів. Окремо в натрусках мушкетери носили подрібнений порох для підсипання на панівку мушкета — він легше займався від іскри, але був більш гігроскопічним і набирав у себе вологу.

офіцери гвардії одержали пам'ятні горжети із зображенням Андріївського хреста, корони, пальмових гілок та написами на згадку про битву під Нарвою (19 листопада 1700 р.). Крім горжетів, офіцерів відрізняли за триколірним (біло-синьо-червоним, у тон кольорів нового російського прапора) шовковим шарфом із великими китицями. Шарф носили через праве плече або обгортаючи довкола пояса. Обер- та особливо штаб-офіцери часто послуговувалися тростинами.

Російська **кавалерія** складалася з 26 драгунських, 3 кінно-генадерських полків та 3 окремих ескадронів («шквадронів») загальною чисельністю 22 000 чоловік.

Комплектування **драгунських** полків здійснювалося за рахунок прийому на службу «охочих и вольных», а також різних категорій дворянства (переважно безпомісного та середньозаможного) — служба в кінноті

Барабан російського війська

Ободи та полотно натурального кольору, зображення втрачені. Артилерійський музей (СПб.).

Гренадери російських гвардійських піхотних полків

На початку XVIII ст. в лінійній тактиці широко використовували спеціальні команди гренадерів, завданням яких було закидати супротивника (або його польові укріплення) ручними гранатами. Під час бою гренадери займали найбільш небезпечні місця, зокрема фланги.

У гренадери брали добре фізично підготовлених та досвідчених солдатів, тому вони вважалися своєрідною елітою піхоти й у деяких країнах дорівнювали гвардії. Статус гренадера підкреслювали зшиті з якісного сукна та шкіри закордонного виробництва мундир та амуніція.

Озброєння гренадера складалося зі стандартного піхотного мушкета, набої до якого носили в поясній ладівниці спереду. У гвардійських полках ладівниця прикрашалася позолоченою накладкою із зображенням монограми Петра I та палаючих гранат.

Додатковим озброєнням гренадерів, у порівнянні з мушкетерами, були п'ять (три в урядників та капранів) гранат, що їх носили в гранатних сумках на перевісі через ліве плече. Кришка сумки також могла прикрашатися металевою бляхою із зображеннями царської монограми та палаючих гранат. Іноді, з метою зберігання гранат від негоди, на сумку одягали чохол з бобрового хутра — в 1706 році цар наказав виготовити для гренадерської роти Преображенського піхотного полку 230 таких чохла. Граната являла собою металеве, керамічне або скляне порожнє ядро невеликого розміру, що починалося порохом. Через отвір у гранату вставляли дерев'яну запальну трубку, набиту порохом м'якоттю. Зверху трубка запечатувалася папером, щоб запобігти проникненню вологи.

Для того, щоб кинути гранату, гренадер спочатку вішав мушкет за спину через праве плече (саме тому мушкети гренадерів мали погонний ремінь на відміну від мушкетерсько-

го, де це було не обов'язковим). Далі гренадер діставав гранату, брав її в праву руку, зривав папір із запальної трубки та прикривав отвір великим пальцем. На перевісі гранатної сумки кріпився мідний футляр з отворами для тліючого ґнота. Його діставали з футляра і роздмухували вогник. Гренадер робив правою ногою крок назад, підпалював ґнотом гранату й кидав її в ціль.

У 1700-х роках гренадерів почали озброювати ручними мортирками, що значно збільшувало дальність вико-

ристання гранат — до 400—500 кроків. Оскільки постріл з мортирки був дуже потужним, то її приклад упирася в землю або (у кінно-гренадерів) — у спеціальне «мортирне сидло».

Щоб запобігти незручностям під час кидання гранат, капелюх у гренадерів замінили на «гренадерську шапку» без полів — вона була головною відмінністю в однострої. На ілюстрації зображено ймовірний варіант реконструкції гвардійської гренадерки 1708—1709 рр.

традиційно вважалася більш почесною й престижною. Окремі частини (як-от Інгерманландський драгунський полк, сформований з московських «недорослей») мали дворянський склад і були елітними формуваннями. В офіцерському корпусі драгунських полків спершу був дуже

Солдат російського драгунського полку

Каптан, камзол і штани у драгунів були такого ж крою, як і в піхоті. Камзол і штани шили з червоного сукна. Каптани були зеленого, волошкового, світло-сірого кольорів, як правило, з червоною підкладкою, з мідними або олов'яними гудзиками. У другій половині 1700-х років замість сукна камзоли та штани стали шити зі шкіри, замшею назовні. Галстук, як і в піхоті, був чорного або червоного кольору. Сорочка і штани — полотняні. Головним убором служив капелюх або карпус.

Коли кіннотники були верхи, то взували кавалерійські чоботи — тупоносі, на товстій підшві, з високими підборами, широкими халявами, великими розтрубами, що закривали коліна та не гнулися, із залізними пристібними шпорами. Для пішої служби видавалися піхотні черевики з панчохами. Опанчі в драгунів не відрізнялися кроєм від піхотних, але могли бути трохи довшими. Переважно їх шили з червоного німецького сукна, з синьою або волошкового кольору підкладкою, хоча траплялися й блакитні з червоним або жовті з зеленим.

Кінське спорядження було в основному «німецького», мундштучного типу, з «німецьким» шкіряним сідлом, із шкіряним чепраком і пістолетними ольстрами. Суконні чепрак і покриття ольстр мали лише деякі привілейовані частини. До задньої луки сідла за допомогою ременів кріпилися сакви, де драгун зберігав свій багаж.

Озброєння та екіпірування рядового драгуна складалися з фузеї на ремені, шпаги або палаша, які носилися на пояській портупейі, ладівниці з набоями і пари пістолетів в ольстрах.

відчутний брак кадрів, знайомих із правилами лінійної тактики, засадами навчання кавалеристів та підготовки кінського складу. Через це російський уряд вдавався до найму іноземних офіцерів, котрих дуже повільно, в міру підготовки власних кадрів, заміняли на росіян.

До 1711 р. єдиних і точних штатів для драгунської кінноти не існувало. Як правило, драгунський полк складався з п'яти ескадронів по дві роти в кожному, загальною чисельністю 1 328 чоловік. 9 рот були фузилерними (стрілецькими) та одна — гренадерською.

Озброєння драгунів складалося з палаша, двох пістолетів і полегшеної фузеї. Кінське спорядження в деяких полках було «німецького» типу, в деяких — татарсько-московського. Лише частина полків мала коней, придатних для дій драгунської кінноти — міцних, високих, ширококостих. Більшість же, за свідченнями сучасників,

Камзоли, що належали Петру I

Камзол (колет) ліворуч пошитий із лосиної шкіри, праворуч — із сукна зеленого кольору та оздоблений золотим галуном. Артилерійський музей (СПб.)

Портрет військового

Невідомий художник,
кінець XVII – початок XVIII ст.
Приклад носіння кавалеристами
камзола (колета) з лосиної шкіри.
Державний музей кераміки
(Маєток Кусково, Росія)

їздила на легких татарських конях, програючи в кінному бою натискові шведських драгунів і рейтарів.

Окрему групу російської кінноти складали «домові шкwadрони» — кавалерійські підрозділи, які фомувалися та утримувалися особистим коштом великих вельмож і воєначальників: Лейб-шкwadрон (або Генеральний шкwadрон) Світлішого князя Олександра Меншикова, Домовий шкwadрон фельдмаршала Бориса Шереметева та Козловський шкwadрон. Існування цих ескадронів було відлунням пізньосередньовічної традиції приватних військ можновладців, котрі виконували функції їхньої прибічної гвардії. Втім, окрім суто церемоніального характеру та підкреслення статусу свого володаря, домові шкwadрони були цілком боездатними військовими одиницями. Типологічно (за способом організації, озброєнням і тактикою) домові шкwadрони нагадували драгунську кінноту.

Специфічним різновидом російської кавалерії були **кінно-гренадери**, які мали драгунське озброєння та спорядження, доповнене металевими гранатами та ручними мортирками. Особовий склад цих частин добирався з числа досвідчених ветеранів драгунських полків. Це, а також якісніший, ніж у звичайній російській кавалерії, відбір коней (довізних німецьких або трофейних шведських), дозволяло використовувати кінно-гренадерів як ударну силу в лобових зіткненнях зі шведськими рейтарами. Подібно до гренадерської піхоти, їх також застосовували при штурмах фортець і укріплених

позицій, для виконання військово-поліційних функцій. Кінно-гренадерські полки мали структуру, аналогічну драгунським.

Якісно поступаючись шведській, російська кіннота, поза тим, переважала своєю кількістю та маневреністю.

Озброєння драгунів складалося з довгої шпаги-палаша, двох пістолетів і полегшеної рушниці-фузеї з багнетом. Солдати гренадерських рот мали також металеві гранати, а кінно-гренадери ще й ручні мортирки, з яких стріляли, впираючи їх у сідло або в землю.

Одяг драгунів в основних рисах повторював піхотний мундир з тією відмінністю, що замість черевиків вони носили ботфорти з накладними розтрубами та острогами. Кольорова гама обмундирування драгунських полків, подібно до піхотних, також була дуже різноманітною — білою, синьою, зеленою. Камзоли та панталони часто шилися не з сукна, а з лосиної або козячої шкіри. До тулій драгунських капелюхів іноді вшивалися «каскаети» — металеві обручі або каркаси, які захищали голову від ударів холодною зброєю. Кінно-гренадери та гренадери драгунських полків замість капелюхів носили сукняні гостроверхі шапки.

Польова артилерія росіян була зведена в полк шестиротного складу з інженерною та понтонною командами загальною чисельністю 362 чоловіки. Чотири роти були канонірськими, одна бомбардирською й одна мінерною. Матеріальна частина полку складалася з 2 дванадцятифунтових, 18 трифунтових, 12 двофунтових гармат, 2 пудових гаубиць та 2 пудових мортир. Разом із парком полкових гармат, які перебували в піхотних та драгунських частинах, артилерія російської армії налічувала близько 100 гармат.

Російські артилеристи мали вбрання червоного кольору з синім прибором та чорними шийними галстуками. За головний убір правив чорний капелюх з білою облямівкою або сукняний карпус.

Драгунські ботфорти з пристібними острогами

Шкіряні

нерегламентовані краги

Краги разом із черевиками носили переважно піхотні офіцери, коли мали бути верхи. На відміну від тяжких, негнучких драгунських ботфортів, краги дозволяли пересуватися як верхи, так і пішки. Ці краги належали Петру I й були на ньому під час Полтавської битви.

Артилерійський музей (СПб)

ГЕТЬМАНСЬКЕ ВІЙСЬКО ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО

Вершник
Ю. Брант,
1907 р.

Козак на коні
Ю. Брант,
1910 р.

Встановити сумарну чисельність козацьких і найманих військ, які лишилися на боці Петра I й склали присягу на вірність новому гетьману, колишньому стародубському полковнику Іванові Скоропадському, так само проблематично, як і з підрахунками чисельності мазепинців. Справа в тому, що при підготовці битви російське командування, судячи з усього, серйозно не брало до уваги військові можливості свого українського васала, тому козацькі полки, спільно з іншими іррегулярними частинами, не фігурували в офіційному плані бою. Більше того, побоюючись «черкаського непостоянства», цар ще на початку червня 1709 р. заборонив утаємничувати Скоропадського навіть у наміри атакувати шведів під Полтавою.

Назви полків, які опинилися під орудою гетьмана Скоропадського на полі бою і прямо чи опосередковано брали в ньому участь, відомі завдяки послужним списками їхніх старшин, складеним пізніше. У світлі цих формулярів виглядає, що в розпорядженні гетьмана перебували козацькі полки — Ніжинський, Стародубський, Переяславський, Лубенський та Миргородський, а також компанійські полки Федора Степановича, Андрія Ковбаси та частина полку Василя Чуги, загальна чисельність яких, на думку сучасників, не перевищувала 8 000 чоловік.

У структурно-організаційному й технічному відношенні реєстрові та компанійські полки нічим не відрізнялися від тих, що воювали на боці Мазепи. Виняток становили хіба т. зв. *засеймські сотні* Ніжинського полку, які утворювали окреме військово-територіальне з'єднання, підпорядковуючись не полковнику, а безпосередньо гетьманові та Генеральній військовій канцелярії. Особливістю внутрішнього устрою сотень, до яких здебільшого були приписані заможні козаки-домогосподарі, був поділ їх на 2 категорії — *виборних* і *підпомічників*. У березні 1701 р. глухівському сотнику Олексієві Турянському було наказано розписати козаків чотирьох засеймських сотень (Глухівської, Кролевецької,

Іван Скоропадський (1646–1722)

Гетьман Лівобережної України у 1708–1722 рр.

Скоропадські належали до православного шляхетського роду, що вийшов з Підляшшя й у XVII ст. осів на Брацлавщині. За деякими відомостями, матір'ю майбутнього гетьмана була одна з представниць княжого дому Чарторийських. Численна родина Скоропадських у 1674 р. майже в повному складі перейшла на службу до лівобережного гетьмана Самойловича. Іван починав свою кар'єру в Генеральній військовій канцелярії канцеляристом (1675), старшим військовим канцеляристом (1676), згодом став чернігівським полковим писарем (1681), генеральним бунчужним (1698) і нарешті генеральним осавулом (1701). Брав участь практично у всіх виправах гетьманського війська, починаючи від Чигиринських походів 1677–1678 рр., проте не виявив особливих військових талантів, більшою мірою тяжіючи до виконання дипломатичних доручень Івана Мазепи, який ставився до нього з довірою і симпатією. У 1706 р. був призначений стародубським полковником і, за свідченням сучасників, розглядався Мазепою як один з імовірних наступників на гетьманстві.

Восени 1708 р., не дочекавшись підходу шведського війська, Скоропадський був змушений здати Стародуб корпусу Меншикова, який випередив шведів і прибув до міста раніше. На раді в Глухові в листопаді 1708 р. поряд із Павлом Полуботком був одним із кандидатів на булаву. Справу «обрання» Скоропадського гетьманом вирішила особиста приязнь до нього Петра I. Подальше правління тривало під пильним контролем російської влади і планомірним наступом на автономію Гетьманщини, що виявилось у виданні нової редакції українсько-російських договірних статей (т. зв. Решетилівських), розташуванні на Лівобережжі полків російської армії, залученні козацтва до виснажливих війн із Персією, будівництві комунікацій та фортець. Останнім акордом гетьманування Скоропадського стало заснування 1722 р. Малоросійської колегії для управління Україною, проти якого він активно, але безрезультатно виступав.

Звернення гетьмана Івана Скоропадського до старшини Війська Запорозького з осудом дій Івана Мазепи 8 грудня 1708 р.

Коропської та Воронізької) на «лучшее» та «подлійшое» товариство, з яких перші в повному озброєнні й з припасами мали бути завжди готовими до військових виправ, а другі «тому виборнійшому товариству всякое всегда до подъему належитое чинити вспомогателство». Пізніше ця практика поширилася і на решту сотень — Ямпільську і Новомлинську. 6 засеймських сотень, території яких належали до колишнього Глухівського полку, що недовгий час існував у 60-х роках XVII ст. і був злитий з Ніжинським, утворювали частину гетьманської гвардії, «ходячи» під бунчуком гетьмана.

ПОЛТАВСЬКА БИТВА

Укріплений російський табір під Полтавою

Російська армія розгорнулася перед табором.

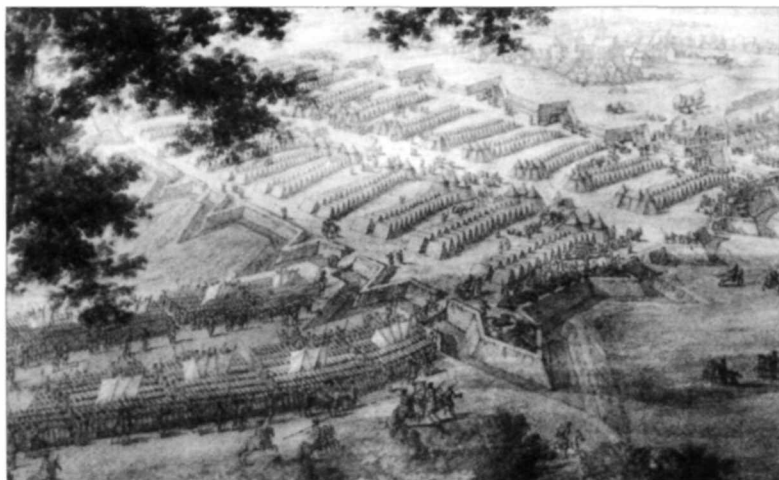
Мартен Молодший.

Початок XVIII ст.

Державний історичний музей (Москва)

Переддень битви 26 червня пройшов у малопомітних приготуваннях сторін до вирішального зіткнення. Російські війська були зайняті впорядкуванням свого табору та будівництвом редутів, 2 з яких (ближчі до розташування шведів) ще не були завершені. Тим часом у королівській ставці, при зібранні канцлера й генералітету, було оголошено про намір атакувати противника і підготовку диспозиції майбутнього бою. За свідченнями очевидців, цілісний задум і план битви знали лише король, фельдмаршал Рьоншильд, начальник штабу полковник Сейгрот і, можливо, канцлер граф Піпер. Утримання плану в таємниці мало забезпечити скритність підготовки до бою й раптовість атакування.

Проте сам король не міг керувати військами: тількино переживши кризу після свого поранення, він був прикутий до ліжка. Ослабленому болями і червневою спекою Карлу щотригодини робили перев'язування, але він майже весь день провів у ставці. Натомість фельдмаршал Карл Густав Рьоншильд, призначений тимчасовим головнокомандувачем, не міг знайти спільної мови з чільними шведськими генералами та канцлером Карлом Піпером. Внутрішні суперечки та недооцінка рівня підготовки противника до битви зіграли зі шведами поганий жарт — диспозиція майбутнього бою складалася недбало, без належної розвідки місцевості та узгодження дій різних частин бойового порядку. Рьоншильд, який кількаразово особисто оглядав поле між Будищанським та Яковецьким лісами, вважав, що цього достатньо для складання диспозиції. Напередодні битви шведи обмежилися лише рекогносцировкою місцевості перед недобудованими редутами і висилкою

Укріплений російський табір під Полтавою

Табір зображено з фронту. На задньому плані видно село Яківці. На передньому плані вишикувані російська піхота та драгуни.

Гравюра Лярмессі за картиною Мартена Молодшого. Початок XVIII ст. Державний Ермітаж (Санкт-Петербург)

кількох під'їздів до російського табору. Ставка не подбала й про бодай мінімальну інженерну підготовку поля бою, зокрема шляхів, які вели через вузьку прогалину між лісами до розташування противника.

«Цю поразку, здається, пророкувала якась віщунка, що перед битвою відважно стала перед Мазепою й сказала, що ні він, ні король Полтави не здобудуть і що поблизу оточеної Полтави буде велике кровопролиття. Коли в цей час король відвідав Мазепу і все це від нього почув, то, відкидаючи таке передбачення, сказав, що він довіряє своєму Богові і справедливій справі...».

З щоденника словацького мандрівника Данієла Крмана, 1709 р.

Генерал-квартирмейстер Аксель Гілленкрок, на якого було покладено підготовку збору й висунення на рубежі королівської армії, тільки увечері 26 червня був прийнятий королем і в загальних рисах ознайомлений з планом дій.

Королівська піхота, віддана під оруду Левенгаупта, була поділена на 4 колони; кавалерія, якою командували генерали Крейц (як головнокомандувач) і Гамільтон (його заступник), мала сформувати 6 колон і рухатися за піхотою. Надвечір 26 червня командири колон і полків знали хіба що час свого виступу на рубежі та напрям руху, не маючи й гадки про загальний план дій та свою участь у ньому.

Опівночі 26 червня фельдмаршал Рьоншильд віддав наказ про початок маршу. Не запалюючи вогнів, у густій темряві першими рушили піхотні колони, в яких майже одразу виникла плутанина та сум'яття. Батальйони переплуталися між собою й висувалися на рубіж атаки із спізненням та без належного координування. Те ж саме трапилося і з кавалерійськими колонами, перемарш яких в обхід Пушкарівки був ще довшим і складнішим,

Адам Людвіг Левенгаупт (1659—1718)

Шведський генерал від інфантерії, граф.

Народився в аристократичній родині, що посідала високі та вилітні місця при королівському дворі. Мати майбутнього полководця походила з князів Гогенлоє й доводилася троюрідною сестрою Карлу XII. Здобувши ґрунтовну освіту в Лундському, Упсальському та Ростоцькому університетах, яку увінчав учений ступінь бакалавра, Левенгаупт спершу не прагнув військової кар'єри і вступив на дипломатичну службу. Однак пізніше він вступає спочатку до австрійської, а згодом до нідерландської армії, пройшовши школу війн із турками та французами. Північну війну він розпочав уже в шведському війську, командуючи полком у складі Курляндського корпусу. 1703 р. за перемогу над литовсько-російськими відділами йому було надано чин генерал-майора й призначено курляндським віце-губернатором. Брав участь у битвах при Салатах (1703), Якобштадті (1704), Гемауртгофі (1705). У 1706 р. став генерал-лейтенантом, а наступного року був підвищений у повні генерали. Влітку 1708 р. корпус Левенгаупта одержав наказ з'єднатися з головними силами королівської армії, яка рухалася через Білорусію на Москву. Безуспішно намагаючись наздогнати короля, військо Левенгаупта, обтяжене обозами з продовольством і боеприпасами, було перехоплене і розбите росіянами у вересні 1708 р. під Лісною. Втрата цих підкріплень, на які покладалися великі надії, виявилася для Карла XII фатальною. Залишки корпусу були розформовані і вліті до королівської армії. У Полтавській битві генерал командував об'єднаною піхотою королівської армії. Після розгрому шведів і відступу з поля битви разом із генералом Крейцем очолив рештки військ, котрі тримали оборону під Переволочною. Підписав акт капітуляції, згідно з яким російській стороні передавалися запорожці й козаки, що перебували при королівській армії. Помер у російському полоні в Москві.

ніж у піхоти. На третю годину ночі знервованій Рьоншильд зі своїм штабом все ще очікував надходження розтягнутих і переплутаних колон, безперестанку висилаючи до них ад'ютантів із наказами поквартирись. Однак ці пересування поки лишалися непоміченими противником, і дуже скоро передові шиківання шведів уже побачили при місячному світлі два недобудовані російські редуті. Нарешті з редутів помітили, що все передпілля загромаджене маршовими колонами. Якийсь шведський офіцер випалив з пістолета. У російському таборі барабани заграли «тривогу».

Ішла 4-та година ранку 27* червня 1709 р. Битва почалася...

*У книзі всі дати подаються за тогочасним календарем.

Щоб перевести дату на сучасне літочислення, стосовно подій 1709 р. необхідно додати 11 календарних днів.

За сучасним календарем Полтавська битва відбулася 8 липня 1709 р.

ПОЧАТОК

На самому початку баталії шведи одразу ж втратили свій головний козир — несподіваність. Будучи змушені з ходу перешиковуватися у бойовий лінійний порядок, вони потерпали від вогню російських гармат з передових редутів. Втративши ще на марші узгодженість дій, королівська піхота тепер хаотично напирала без скільки-небудь організованого плану дій. На 4 годину ранку в районі передових редутів — двох недобудованих з перпендикулярної лінії — уже йшов запеклий бій. Попри навальні атаки російської кавалерії та вогонь редутів, каролінери вперто просувалися вперед. Двом центральним колонам шведської піхоти під командуванням Рооса і Штакельберга було наказано взяти штурмом недобудовані редуги поздовжньої лінії та нейтралізувати вогонь російської артилерії. Решта піхотних колон мала стрімко минути небезпечний коридор і вийти до російського табору. Однак цей маневр не вдалося виконати до кінця, оскільки частина батальйонів втратила контакт із сусідніми, а частина спізнилася на початок атаки. Для того, аби розгорнутися і ввести до бою необхідні сили, шведам довелося штурмувати решту поздовжніх редутів, несучи при цьому величезні втрати. Найголовнішим було, однак, те, що сподівання Петра I таки справдилися — темп просування противника було збито, а його бойові порядки розірвані.

Помітивши сум'яття в розгортанні противника й розриви між колонами, Меншиков, який командував кавалерією, що розташувалася за редугами, повів її в атаку, сподіваючись скористатися неготовністю шведської піхоти до відсічі. Одночасно він повідомив Петра I та Шереметева про наближення неприятеля.

Тріумф Карла XII
Гравюра початку XVIII ст.

А. Сердюки полку Якова Покотила (1709 р.)

Вбрання піших сердюків складається з традиційної «барви», для пошиття якої зі скарбу видавалося казенне сукно. Про його колір і ґатунк періоду Північної війни згадок у джерелах не збереглося, але за пізнішими аналогіями можна припустити, що це могла бути турецька габа (дупке сукно білого кольору). Один із сердюків має пошити з нього опанчу (ліворуч),

інший — жупан (праворуч). Обидва вони носять шапки з кольоровими сукняними «вершками» й хутряними олицями — овечою та мерлушковою. На сердюку, що ладує мушкет, вдягнуто «вільчуру» — валяну вовняну бурку з тасьмами-зав'язками біля горловини.

Частина сердюцької піхоти, разом із запорожцями, утримувала кільце облоги довкола Полтави, підтвердивши тут свої високі бойові якості. Сердюки,

зображені в облоговій траншеї, мають на озброєнні мушкети зі скілковими замками «карельського» типу, ножі та шаблі (піхотну в сердюка ліворуч і кавалерійську — праворуч). Комплекти амуніції представлені традиційними шкіряними сумками для куль і двома типами порохівниць — кістяною з різьбленим рослинним орнаментом (її могли носити також лійкою догори) та дерев'яною рогоподібної форми.

В. Кінний запорожець (1) (1705–1709 рр.), полковник компанійського полку (2) (1708–1709 рр.), вершник волоської хоругви (3) (1706–1709 рр.)

Запорозькі формування, що брали участь практично в усіх кампаніях Північної війни, здебільшого мали змішаний піхотно-кавалерійський склад. Вершник, зображений на реконструкції, носить тузінковий жупан зі сторчовим коміром і грушовидними «гузами», зшитий із жалуваного царською скарбницею «портища». Через плече в нього рушниця в орнаментованому тканому футлярі (відомі також шкіряні аналоги) і ладівниця з клапаном, виготовленим із грубої шкіри, що захищав набій від вологи. При поясі він носить порохівницю, сумку з кулями та кинджал східного типу. У комплекті озброєння й спорядження є й інші елементи східного походження, що вказують на перебування запорожця у воєнних виправах у Дикому полі або на

Дону — шабля-«ординка», плетений з ременів нагай на дерев'яному держаку й шкіряний баул, приторочений разом із сумками до задньої луки сідла.

Вбрання й озброєння найманої старшини нічим принципово не відрізнялося від одягу старшин реєстрового війська. Компанійський полковник у шапці з лисячого хутра, атласному каптані й підбитій хутром опанчі на застібках зі звитого жмутом шовкового шнура. Парадний одяг доповнюють пишно декорований іранський пояс і червоні сап'янці. У правій руці вершник тримає обух із срібною насічкою — неодмінний атрибут старшинського статусу. При поясі в нього шабля, а в сідельних кобурах — пістолети. У спорядженні коня привертають увагу розшиті сріблом по зеленому оксамиту «плат» (попона) й завіси на кобурах.

Волоська кіннота перебувала в складі як королівської армії, так і гетьманського війська. Зокрема, згадки про волоські курені й хоругви в компанійських полках відомі ще з кінця XVII ст. Очевидно, що своїм зовнішнім виглядом королівські й гетьманські волохи не надто сильно різнилися між собою. Утворюючи легку кінноту, що вела розвідку й переслідувала противника, волохи не мали захисного спорядження й озброювалися шаблями, луками, карабінами, пістолями. Зображений на малюнку вершник має притаманне кінноті приднайських князівств убрання, доповнене шкіряною сумкою-шабельтасом, гаптований сріблом сагайдак і келеп. Наопаш короткого угорського) каптана вдягнене вовче хутро — характерний елемент мадярської мілітарної моди.

С. Піший запорожець (1), курінний отаман компанійського полку Юрія Кожуховського (2) та генеральний писар (3) (початок XVIII ст.)

Запорозька піхота й кіннота були наймасовішими формациями мазепинського війська напередодні Полтавської битви. Піший запорожець, зображений на реконструкції, вбраний у короткополий жупан, підшитий вибіячастою тканиною; такий тип убрання, що не заважав вільним рухам вояка, був найбільше поширений саме в піхоті. Вбрання козака доповнюють полотняні штани, шкіряні чоботи й смушева шапка. Запорожець має повний асортимент піхотного озброєння й амуніції, котре, окрім мушкети й шаблі, складається з невеликої шанцевої сокирки й традиційної амуніції — сумок і торбин для куль, рушничного начиння та особистих речей. До шкіряної перев'язі, вдягненої через плече, підвішені кістяна «дворога» порохівниця та

натруска з металевими накладками та лічкою на важелі, а до пояса — ложка в шкіряному футлярі й крюк для вертикального підвішування шаблі.

Курінний отаман компанійського полку Кожуховського походить з т. зв. «полкового куреня», котрий становив особисту охорону полковника та його штабу й формувався з числа досвідчених і загартованих у боях ветеранів-найманців (зокрема, вміщений на малюнку компанієць має нашитий на шапці «золотий» за Кримські походи 1687—1689 рр.). Він вбраний у звичний для гетьманських найманців довгополий габовий жупан і кармазинову дуламу з нагрудними петлицями. Озброєння отамана розраховане для ведення ближнього бою (як правило, чини полкового куреня були особистими охоронцями полковника, а під час бою оберігали полкову корогву)

і складається з шаблі угорсько-польського типу в піхвах зі срібними оправами, трьох пістолів і бойової сокири. Спорядження бойового коня представлене високим м'яким сідлом східного типу з накладною подушкою (т. зв. арчак) і пишно декорованим платом (попоною).

Одяг генерального писаря є типовим для верхівки козацької старшини зразком парадного вбрання: жупан з білого штофу, застібнутий срібними «гузами» (гудзиками) і облямований галунною стрічкою, на якій зверху вдягнений розстібний атласний каптан угорсько-польського типу. При поясі — шабля-карабела з кістяним руків'ям та шабельтас в оксамитовому футлярі, розшитому золотом ниткою та перлами; у правій руці писар тримає комбінований бронзовий футляр-чорнильницю.

A

1

2

3

1

2

3

G

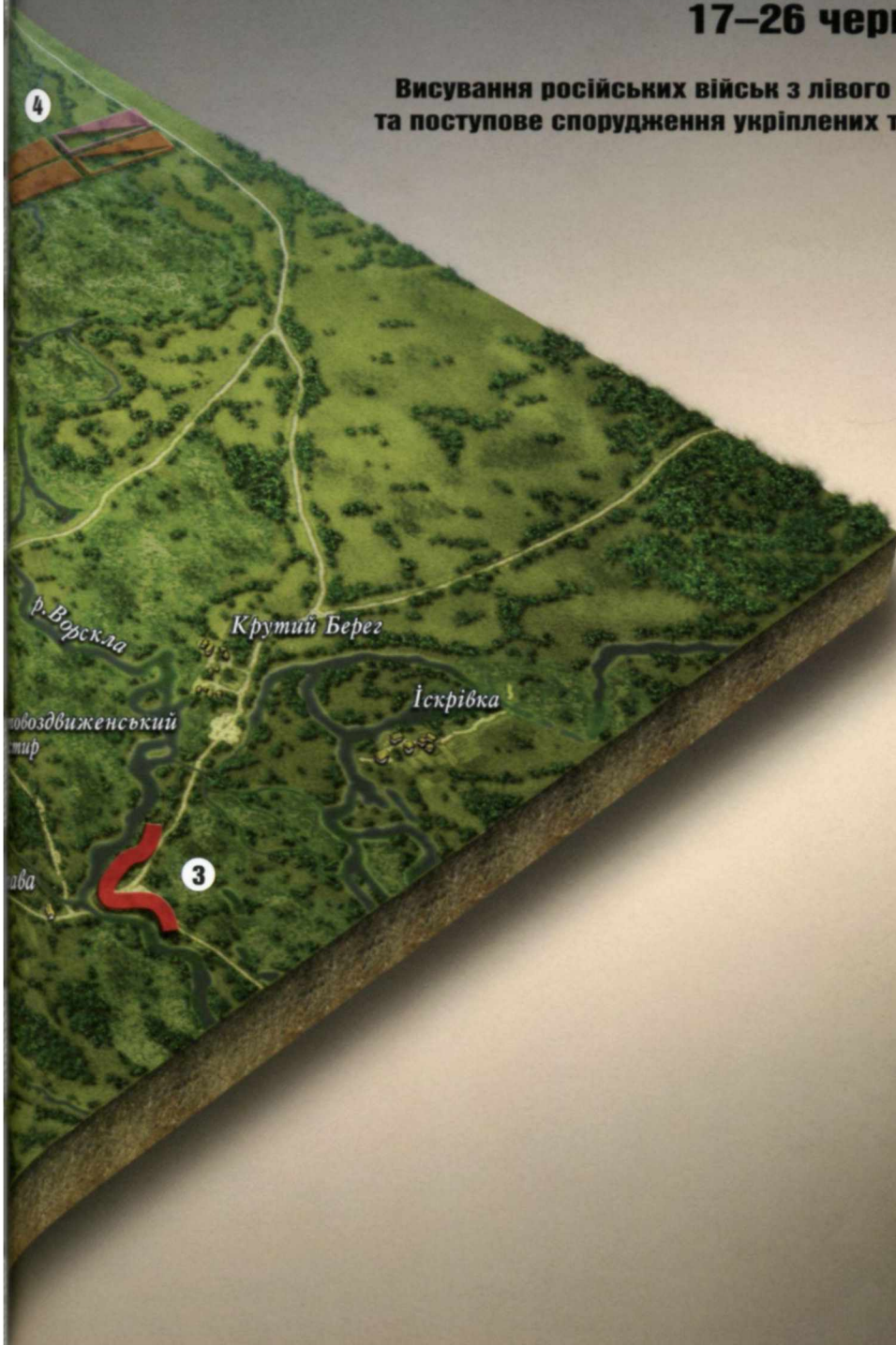

1. Табір шведської армії
2. Облога Полтавської фортеці шведськими та українськими військами
3. Допомога російської армії гарнізону Полтави
4. Висування російської армії з лівого берега Ворскли
5. Спорудження укріпленого табору біля переправи через Ворсклу
6. Висування російських військ та спорудження укріпленого табору біля Яковецького лісу
7. Висування російських військ для спорудження редутів

Оперативне розгортання російської армії напередодні Полтавської битви 17–26 червня 1709 р.

Висування російських військ з лівого берега Ворскли
та поступове спорудження укріплених таборів і редутів

1. Атаки шведами поздовжньої лінії редутів і головних сил російської армії
2. Шикування і вступ у бій головних сил російської армії
3. Резерв російської армії, залишений в укріплених таборах
4. Посилення корпусу І. Скоропадського драгунськими полками Г. Волконського
5. Відступ та полонення колони К. Г. Рооса
6. Прорив головними силами шведів лінії редутів і шикування їх перед російськими військами

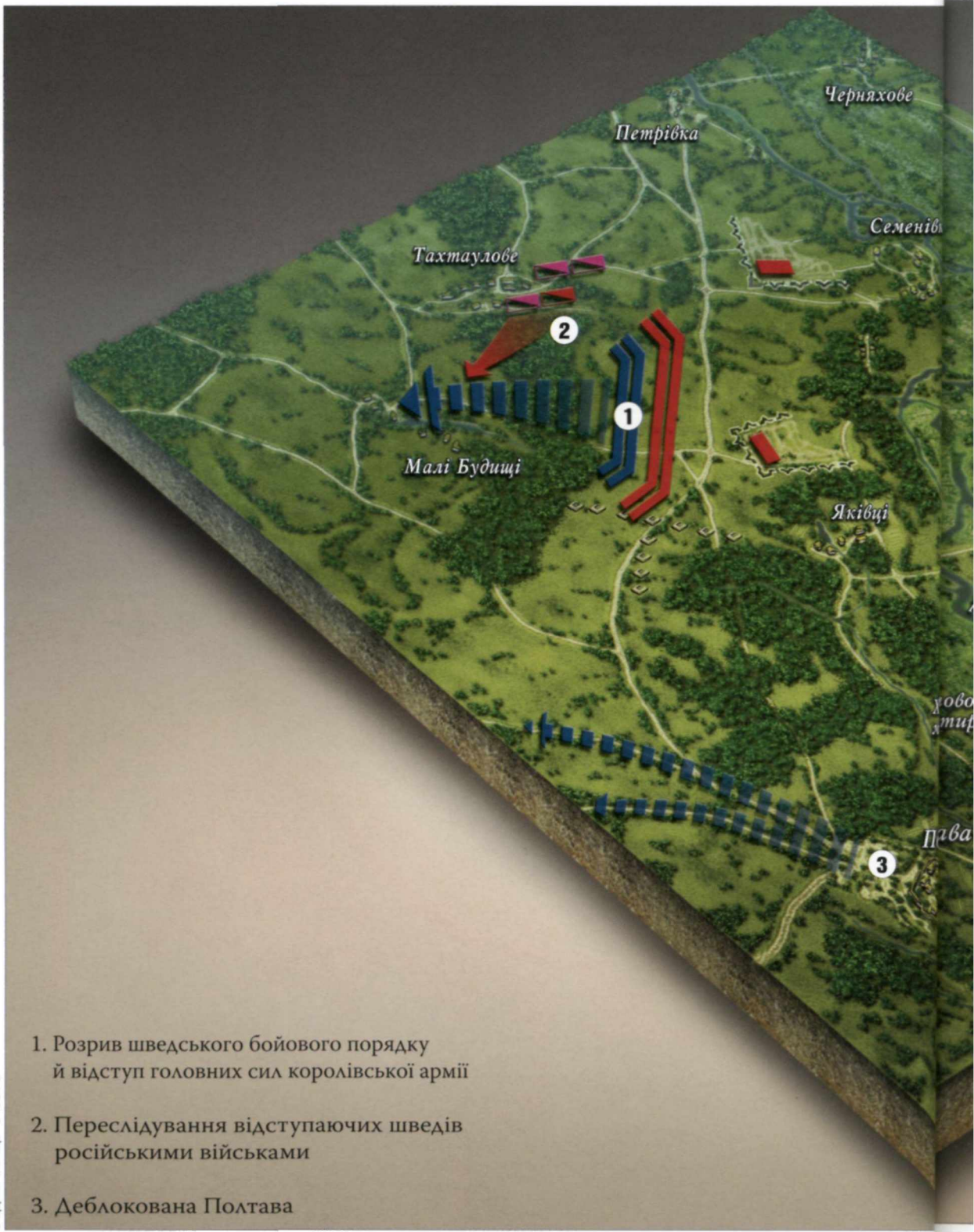
Полтавська битва 27 червня 1709 р.

Перша та друга фази бою (4:00–9:00)

Атака шведами російських редутів
та зіткнення головних сил

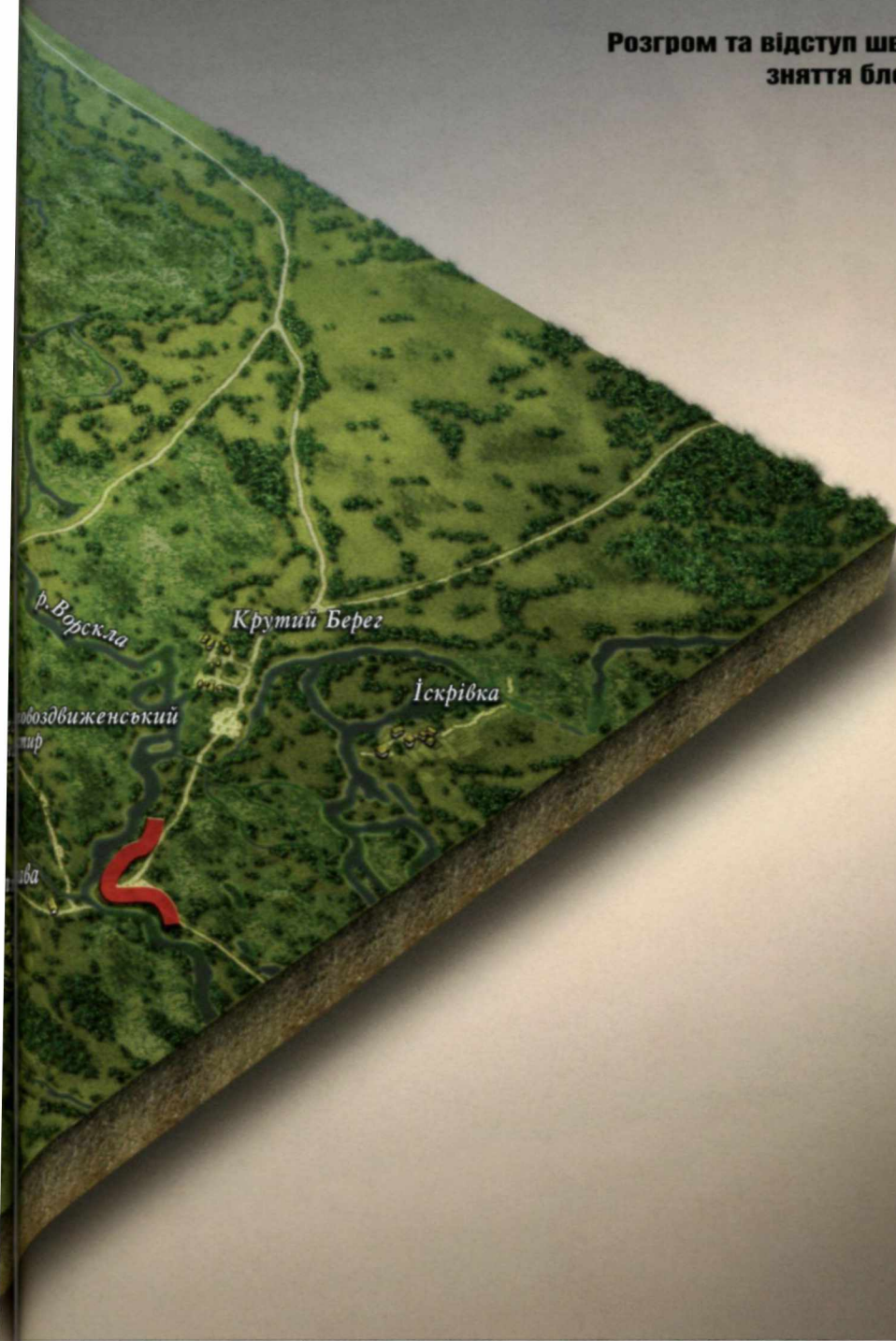

1. Розрив шведського бойового порядку й відступ головних сил королівської армії
2. Переслідування відступаючих шведів російськими військами
3. Деблокована Полтава

Полтавська битва 27 червня 1709 р.

Третя фаза бою (9:00–12:00)

Розгром та відступ шведських військ;
зняття блокади з Полтави

1

2

3

1

2

3

4

E

1

2

3

4

1

2

3

4

D. Каптенармус Бутирського піхотного полку (1), литаврист Інгерманландського піхотного полку (2), прапорщик 1-ої роти Білгородського піхотного полку з білим (полковим) прапором (3)

Бутирський полк було створено в 1642 році. Під час Полтавської битви він входив до складу дивізії князя Н. Репніна, у бригаду підполковника князя Солнцева-Засєкіна.

Полк носив червоні каптани з білими обшлагами. Гудзики були з жовтого металу. Капелюх та обшлагаи оздоблювалися вузьким золотим галуном.

Озброєння каптенармусів складалося з алебарди, пістолета на реміні через плече та шпаги на поясній портупеї. Оскільки каптенармус був зобов'язаний під час бою розносити солдатам набой, то екіпірувався однією або двома великими шкіряними торбами (в останньому варіанті в одній носили порох, у другій — кулі).

Каптенармус стоїть на тлі фури з набоями, яку в російському війську фарбували в червоний колір.

Інгерманландський полк було засновано в 1703 році князем О. Менши-

ковим. У Полтавській битві полк, очолюваний бригадиром Я. Полонським, перебував у складі дивізії генерал-лейтенанта князя Голіцина.

З 1706 року в полку носили жовті каптани на червоній підкладці та з червоними обшлагами, з металевими жовтими гудзиками; камзол, штани та панчохи були також червоні.

Литавристи відносилися до нестройових чинів. Однострої для музик виготовляли з сукна, кращого за якістю, ніж солдатське. Головною відмінністю від інших були «крильця» на плечах. Іноді полкові командири прикрашали каптани музик або барабанні перевісі мішурним мереживом, срібним або золотим позументом. Барабани переважно були дерев'яні (іноді — мідні); в початковий період Північної війни на них малювали фарбами або оточену пальмовим гіллям руку з мечем, що виходить з хмари,

або державний герб у вигляді двоголового орла.

Білгородський полк було створено в 1697 році з гвардійців. Під час Полтавської битви він, очолений бригадиром Айгустовим, обронував редути.

Полк носив зелені каптани на червоній підкладці, з червоними обшлагами, камзолом та панчохами. Штани могли бути сукняними червоними або шкіряними натурального кольору. Офіцера зображено в парадному строї (повсякденний мав бути без прикрас).

Полковий прапор виготовлявся з білої камки або тафти. Потім на ньому малювали фарбами двоголового орла з коронами, скіпетром та державою. Іноді зображення нашивалися.

E. Рекрут Новгородського піхотного полку (1), командувач дивізії генерал-лейтенант князь М. Голіцин (2), гренадер Гренадерського полку Буша (3), обер-офіцер Гренадерського полку де Буа (4)

Новгородський піхотний полк було створено з рекрутів у 1700 році в Москві. Того ж року полк брав участь у невдалій облозі Нарви, після того — активну участь у всіх кампаніях Петра I. У 1706 році з полку була вилучена гренадерська рота для формування гренадерського полку.

У Полтавській битві новгородці знаходилися в дивізії генерала від інфантерії князя Н. Репніна в бригаді підполковника князя Солнцева-Засєкіна: в першій лінії — 1-й батальйон, в другій — 2-й. Під час битви 1-й батальйон не витримав атаки шведської пішої гвардії й кинувся тікати.

Полк носив зелені каптани, але новоприбулі рекрути, які йшли на поповнення полку, продовжували носити сірі (тобто небілені й нефарбовані) рекрутські каптани з дерев'яними або роговими гудзиками. Під час Північної війни у російському війську до вжитку увійшли «штиблети» (або «штивели»): їх носили під час походу та в холодний період року поверх панчіх. У 1707 році Шереметев наказав виготовляти їх зі шкіри, але використовували для цього також і старі полотняні намети.

Рекрут озброєний трофейною шведською фузеєю з скілковим замком т. зв. «карельського» типу.

Князь Михайло Голіцин розпочинав військову кар'єру барабанщиком «потішного» Семенівського полку. У 1694 році отримав офіцерський чин прапорщика, а за участь у Першому Азовському поході — поручика. Учасник придушення Стрілецького бунту. Брав участь майже у всіх боях та штурмах російського війська. Під Нарвою в 1700 році Голіцина, уже капітана гвардії, було поранено. За штурм Нотебурга в 1702 році він отримав звання полковника Лейб-гвардії — чин, що звичайно надавався лише членам монарших фамілій. У 1706 році став генерал-майором та командиром дивізії з чотирьох полків: Семенівського, Інгерманландського, В'ятського та Чернігівського.

Оскільки князь Голіцин у минулому був семенівцем, то полюбляв носити однострої кольорів саме цього полку. Але на цей ілюстрації його зображено в традиційних для російського війська кольорах. Для відзначення високої посади князя його каптан та камзол пишно оздоблені золотим галуном, кінське спорядження виготовлене з червоної юхти та позолоченого металу. Під каптан князь одягнув кірасу, а офіцерський шарф зав'язав на поясі. Князь носить синоп муарову стрічку ордена Андрія Первозванного,

зірку того ж ордену та оздоблений діамантами портрет царя.

Полк гренадерів Буша створено в 1708 році у складі 10 рот з гренадерів Білозерського, Лефортова, В'ятського, Київського, Ренцеля, Ростовського, Тобольського, Олонського, Копорського та Івангородського полків. Під час Полтавської битви обидва батальйони полку входили до складу бригади полковника Лігніца з дивізії генерал-лейтенанта Галларта. Наприкінці битви, після загальної атаки шведської піхоти дивізія потрапила під атаку шведської кавалерії, але витримала її.

Полк, можливо, отримав каптани синього кольору з червоними обшлагами та оздобленням петель гудзиків і хутрянні шапки-гренадерки. Останні були схожі на баварський та саксонський зразки.

Гренадерський полк де Буа було створено в 1708 році з гренадерських сотень Великолуцького, В'ятського, Воронізького, Чернігівського, Нарвського, Пермського та Рязанського піхотних полків. Під час Полтавської битви один з батальйонів залишався у складі охорони укріпленого табору, а інший входив до бригади полковника

Головіна. Останній близько 7-ї години ранку був відправлений до Хрестовоздвиженського монастиря для встановлення зв'язку з гарнізоном Полтавської фортеці.

Офіцерське екіпірування виготовлено із шкіри, обтягнутої червоним сукном або оксамитом, та по краях прикрашене золотим галуном. Офіцерський шарф, зшитий з трьох різнокольорових шовкових стрічок, перекинута через ліве плече.

Реконструкція гренадерської шапки зроблена за зразком, що зберігається в Музеї О. В. Суворова (Санкт-Петербург, РФ). Вона виготовлена з малинового оксамиту й прикрашена золотим гаптуванням у вигляді двоголового орла спереду, перехрещених багнетів і шлаг ззаду та палаючих гранат і пальм. По краях закатів нашите золоте мереживо. Офіцер узятий у нерегламентовані кавалерійські шкіряні краги, оскільки всі офіцери мали стрійових та вантажних коней:

підпрапорщик і полковий ад'ютант — по 3, поручик та полковий квартирмейстер — по 4, капітан — 5, секундмайор — 7, прем'єр-майор — 8, підполковник — 10.

F. Обер-офіцер Лейб-гвардії Преображенського полку (1), штаб-офіцер Псковського піхотного полку (2), мушкетер Піхотного полку Ренцеля (3) та пікінер піхотного полку (4)

Всю першу половину XVIII століття офіцерський однострій та екіпірування не були регламентовані й від офіцерів навіть не вимагалось, щоб вони були взірцем для нижніх чинів. З регламентних настанов від офіцерів вимагалось мати «горжет» (або «рінграф», «рунграф») — нагрудний офіцерський знак, носити шовковий трикольоровий офіцерський шарф, озброюватися протазаном та нашивати золотий галун на капелюх. У гвардійських полках обер-офіцери носили срібні горжети, а штаб-офіцери — позолочені. Цей штаб-офіцер гвардійської піхоти на свій каптан полкових кольорів нашив золотий галун. За тогочасною модою він прикрасив перуку стрічкою з бантом. Взутий офіцер у нерегламентовані шкіряні штіблети, щоб не забруднити свої коштовні, шиті золотою ниткою шовкові панчохи. Озброєння складається не лише з протазана, але й шпаги, прикрашеної офіцерським трикольоровим темляком.

Псковський піхотний полк було створено в 1700 році в Москві з рекрутів. Він брав участь майже у всіх битвах російського війська в Північній війні. Під час Полтавської битви обидва батальйони полку входили до складу бригади полков-

ника фон Феннінбріка дивізії Галларта. Обер-офіцер одягнений у двобортний каптан з вилогами. Реконструкцію зроблено на підставі зразка з гардероба Петра I, що зберігається в Музеї Полтавської битви (Полтава, Україна). Його особливістю є сукно, що мало з одного боку зелене забарвлення, а з другого — червоне. Таким чином, у каптана не було підкладки. Петлі оздоблено срібною ниткою. Гудзиків узагалі не було. На приналежність до офіцерського корпусу вказують золотий галун на капелюсі, офіцерський шарф на поясі, протазан і шпага з офіцерським темляком, а також горжет із зображенням герба Пскова та золотих пальм: останні були тільки в офіцерів Гвардії та штаб-офіцерів армії. До сьогодні не збереглося жодного армійського офіцерського знака, тому на малюнку зображено можливу реконструкцію.

Піхотний полк Ренцеля було створено в 1706 році у складі 3-х батальйонів з тих російських солдат, які залишилися живими після нищівної поразки й шведської різанини під Фрауштадтом. Під час Полтавської битви полк, у складі якого залишилося лише 2 батальйони, був частиною бригади полковника Мінстермана в гарнізоні укріпленого табору.

Замість шапки в мушкетера темно-зелений карпус із червоним зако-

том та зеленим козирком. Карпуси було запозичено у шведів як дешева заміна дефіцитним капелюхам, і полк Ренцеля був одним із перших, хто почав їх широко використовувати.

Завданням пікінерів було захищати піхоту від атак ворожої кінноти. У 1707 році в російських піхотних полках 144 мушкетери (1 сотня або 1/8 полку) були переозброєні піками замість мушкетів. Слід зауважити, що в шведській піхоті пікінери існували завжди. Довжина дерев'яної піки з залізними вістрям та підтоком сягала 4 метрів. Як вогнепальну зброю пікінери мали пістолет та ладівницю з набоями для нього. Ладівницю носили або на поясній портупей, або на ремені через плече. На ладівниці закріплена бляха з монограмою Петра I — такий зразок зберігався в XIX столітті в Артилерійському музеї Санкт-Петербурга. Для пістолета була передбачена спеціальна шкіряна перевісь, яку носили через ліве плече. Але якщо перевісь була відсутня, то пістолет засовували за поясну портупею. Улітку в спеку солдати знімали свої каптани й залишались у камзолах.

G. Барабанщик піхотного полку (1), мушкетер Лейб-гвардії Семенівського полку в похідному однострої (2), артилерист із «пальником» (3) та артилерист із «банником» (4)

Головним засобом передачі сигналів під час бою були барабани. Устав вимагав, щоб у полку нараховувалося не менше ніж 16 барабанщиків — у середньому по 2 на роту.

Однострій полкових барабанщиків та флейтистів відрізнявся від мушкетерського «крильцями»

над рукавами, що були прикрашені галуном. Іноді галун прикрашав і весь каптан.

Семенівський полк було створено разом із Преображенським у 1683 році з «потішного війська» царем Петром Олексійовичем. Семенівці мали таку ж саму структуру, що й преображенці.

Гвардія постійно супроводжувала царя у всіх його походах. Під час Полтавської битви семенівці знаходилися під орудою підполковника князя Б. Куракіна в 1-й та 2-й лінії. Після закінчення битви полк виступив у складі «летючого корволанту» для переслідування залишків шведів.

Під час переходів мушкет обгортали ганчіркою, щоб запобігти псуванню замка від вологи. Перед мушкетером лежить підсумок для набойв, який з'єднано з перевіссю за допомогою шкіряних шнурів та металевих кілець, а не латунних пряжок (менш поширений варіант).

Гвардійці в 1702 році першими у російському війську одягли європейський однострій. Каптани Семенівського полку шили з сукна блакитно-синього кольору з червоним оздобленням; камзол, штани та панчохи також були червоні. Через праве плече мушкетер несе згорнуту «епанчу» (опанчу) (через сто років її заступила шинеля) — довгий, до коліна плащ з коміром. У Семенівському полку вона виготовлялася з «лазорєво-синєго»

сукна з червоними підкладкою та коміром.

До кожного батальйону піхотного полку було додано одну гармату з обслугою та тягловим складом. Обслуга складалася з 6 артилеристів. Після пострілу один із них змочував «банник» у суміші води й оцту та ретельно прочищав ствол від нагару та залишків тліючого пороху. Після цього його товариш укладав у ствол «картуз» (полотняний мішок з ядром або картеччю та порохом), і перший артилерист досилав його в камору зворотним кінцем «банника» та сильно прибивав. Після цього третій артилерист через запальний отвір гармати пробивав полотняний мішок картуза «проколкою» і вставляв «запальну трубку». Наводчик наводив гармату, й артилерист із

«пальником» підпалював запальну трубку.

Однострій гармашів складався з червоного каптана з підкладкою, обшлагами та оздобленням петель гудзиків сукном волошкового кольору. Але на практиці це були різноманітні відтінки як червоного, так і синього. Штани шили з сукна або тонкої шкіри. Гудзики могли бути мідні чи олов'яні. У 1707 році для артилеристів на обшлагі було куплено сукно не лише сине, але й жовте. За нормами артилеристи отримували на рік пару черевиків та пару чобіт.

Особисте озброєння артилеристів було представлено лише піхотною шпагою.

Н. Кінно-гренадер полку А. С. Кропотова (1), драгун Новгородського драгунського полку (2), кінно-гренадер полку Г. С. Кропотова (3)

Кінно-гренадерський полк А. Кропотова було утворено з гренадерських рот Архангелогородського, Володимирського, В'ятського, Київського, Московського, Новотроїцького, Ростовського, Сибірського, Смоленського та Ярославського драгунських полків. Після смерті командира в 1709 році полк очолює С. Хлопов, а під час Полтавської битви полк знаходився під орудою підполковника Т. Чірікова. Його 4 ескадрони входили до складу бригади Ван де Рооп, і бився він біля редутів.

Кінно-гренадери — це мобільна піхота, що пересувалася верхи. Часто вони атакували також у кінному шикванні. Завдання, що найчастіше на них покладалося — це швидко прибути верхи на визначену позицію, спішитися, вишикуватися й кинути ручні гренادي або вистрілити їх із ручних мортирок. Подекуди стрільба гренадями могла здійснюватися й верхи — для цього існували спеціально обладнані сідла.

Головною відмінністю від піхоти в однострої як кінних, так і піших гренадерів була гренадерська шапка, яка на період Північної війни мала декілька модифікацій. Перша — хутряна шапка з кольоровим сукняним шликом, що іноді прикрашався тасьмою та гарусною китицею. Друга — суконна шапка із заломленим назад закінченням на зразок різьки, з великим налобником з сукна і закатами спереду і ззаду. Налобник прикрашався мідною, олов'яною або бляшаною бляхою-гербом чи

вишитим зображенням державного герба, вензеля, палаючих гранат. Закоти прикрашали вишиті або зроблені в техніці аплікації вензелі та гренادي. Третій варіант — суконна шапка з різьком і хутряною опушкою, суконним налобником і металевою бляхою-гербом. На виготовлення шапок, як правило, йшли дорогі сукна червоних кольорів, на закоти могло йти сукно інших забарвлень. Реконструкція шапки на малюнку виконана на основі аналогів, які були в європейських арміях. Крім того, в «полковой сказке» В'ятського драгунського полку, гренадерська рота якого пішла на формування кінно-гренадерського полку, згадується про 3 офіцерські шапки «с гербы» та солдатські: «гренадерских шапок с гербы — 100, обшивных сум с гербы — 100».

У 1709 році нижні чини Кінно-гренадерського полку носили зелені каптани з червоними обшлагами і підкладкою, мідними, латунними або олов'яними гудзиками; червоні камзоли; червоний або чорний галстук; червоні штани; драгунські чоботи з «кляпанамми»; шкіряні рукавички.

Озброювали кінно-гренадерів палашем, двома пістолетами в ольстрах і ручною мортиркою, яка носилася на перевісі з кроком, причому приклад мортирки вставлявся в «бушмат».

Екіпірувалися кінно-гренадери ладівницею для набойв та гренадною торбою на перевісі, на яку кріпилася мідна або бляшана трубка для гноту.

Інколи торба прикрашалася металевими накладками у вигляді герба і гренад.

У Полтавській битві Новгородський драгунський полк входив до складу бригади полковника князя Волконського.

Драгуни були одягнені так: волошкового кольору каптани з червоними обшлагами, обробкою петель та кантами на погонах; червоні галстуки; драгунські чоботи. Спорядження складалося з перевісі з кроком, ладівниці, портупей та палаша. Останні два предмети на малюнку — шведські трофейні. Кінно-гренадерський полк А. Кропотова було сформовано з гренадерських рот Азовського, Білозерського, Інгерманландського, Казанського, Нижегородського, Рязанського, Санкт-Петербурзького, Тверського, Троїцького та Ямбурзького драгунських полків. У Полтавській битві він також бився біля редутів.

Гренадери були одягнені в темно-зелені та зелені каптани з червоною підкладкою та обшлагами й гудзиками з жовтого металу; червоні камзоли і штани; червоні або чорні галстуки; хутряні шапки зі шликами та китицею; драгунські чоботи. Гренадна торба була без накладок. Спорядження та озброєння таке ж, як у кінного гренадера полку Кропотова, лише замість ручної мортирки — драгунська фузєя.

I. Мушкетер (1) та сержант (2) Преображенського полку, гренадер Гренадерського полку де Бука (фон Галларта) (3)

Преображенський полк було створено в 1683 році з «потішних» батальйонів малолітнього царя Петра Олексійовича. Полк складався з трьох батальйонів та «бомбардирської» сотні. З самого початку Північної війни полк брав участь у бойових діях, завжди знаходячись при Петрі I. Під час Полтавської битви преображенці перебували у складі бригади підполковника князя В. Долгорукого: 1-й та 2-й батальйони — у першій лінії, а 3-й й 4-й — у другій. Полк протистояв лівому флангу шведського війська, що через болотисту місцевість запізнився з атакою та розірвав стрій. Скориставшись цим, 13 батальйонів гвардійської бригади контратакували 3 батальйони супротивника, оточили їх та примусили відступити.

Однострій Преображенського полку складався з зеленого сукняного каптана з невеликим стоячим коміром; підкладка, обшлага, канти й оздоблення петель гудзиків були з червоного сукна. Клапан кишені застібався на 3 мідні гудзики. Під каптан одягали камзол, штани та панчохи з червоного сукна (останні могли бути й плетеними).

J. Гренадер Преображенського полку

Гренадери були одягнені та озброєні так само, як і фузелери. Лише патрони вони носили в ладівниці, що була закріплена спереду на поясному ремені. Гренади носилися в гренадній торбі (3). Її кришку іноді покривали хутром

Спорядження складалося з нефарбованих або червоних шкіряних портупей та перевесі. На портупей носили шпагу та багнет, на перевесі — фарбований у чорний колір підсумок для набояів. До екіпування входила й натруска з дрібним порохом для підсипання на панівку мушкета. Вогнепальне озброєння було представлене скілковими мушкетами російського, голландського виробництва або шведськими трофейними.

Однострій сержантів відрізнявся від солдатського кращою якістю сукна та оздобленням золотим галуном на обшлагах, клапанах кишень, портупей та капелюсі. Сержанти були озброєні замість мушкета алебардою. Сержантські алебарди та офіцерські протазани виконували роль орієнтирів, оскільки мали довге руків'я й гарно позначали місце командирів у зімкнутому шикунанні. Також за їх допомогою було легше рівняти солдатів у строю. Загалом від командирів вимагалось не особисто брати участь у бою, а в першу чергу слідкувати за особовим складом.

Гренадерський полк де Бука було створено в 1708 році з гренадерських сотень Казанського, Каргопільського, Московського, Сибірського, Псковського, Устюзького та

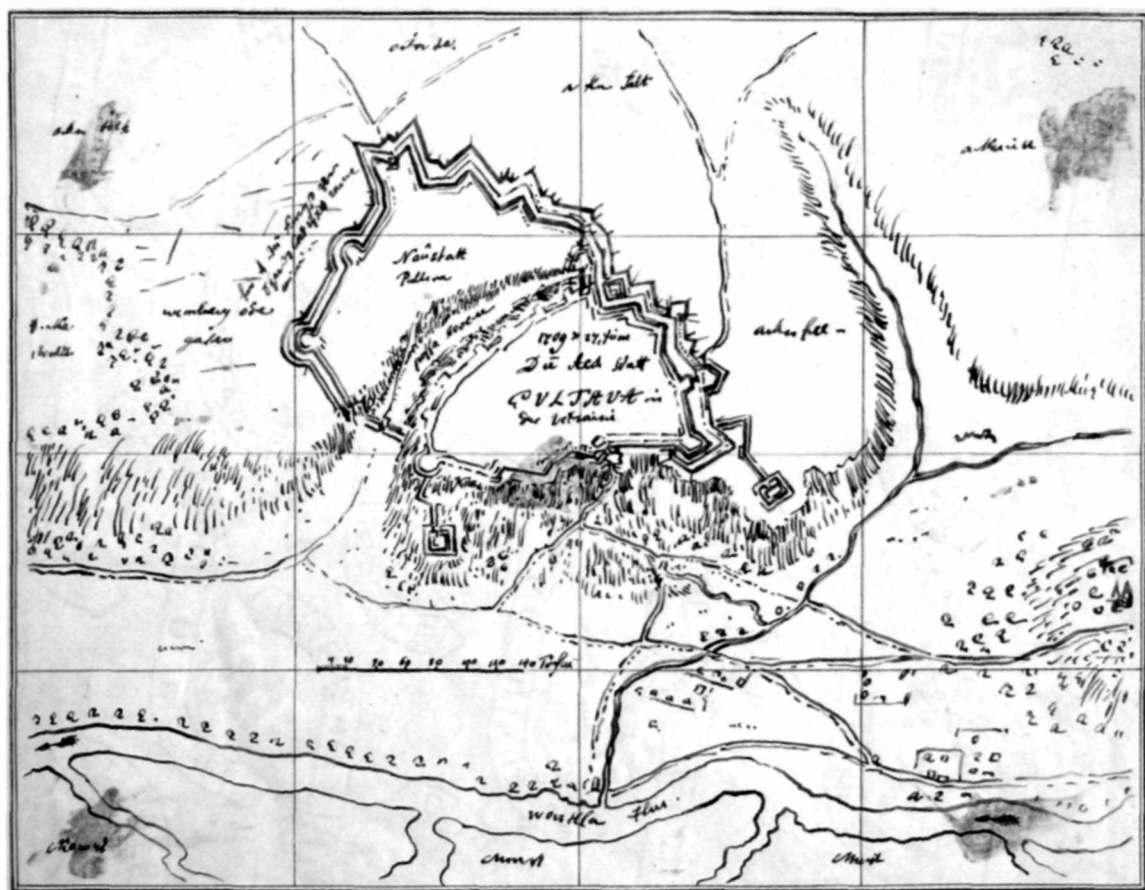
Новгородського піхотних полків. Фон Галларт очолив полк замість бригадира де Бука в наступному році. У Полтавській битві 1-й батальйон полку разом із преображенцями перебував у складі «гвардійської» бригади підполковника В. Долгорукого, 2-й батальйон — у гарнізоні укріпленого табору.

Каптани гренадерів де Бука були, за одними джерелами, з темно-зеленого, за іншими — з темно-синього сукна. Підкладка, обшлага та канти були червоного кольору. Реконструкцію фасону гренадерської шапки виконано за взірцем, що зберігається в Музеї О. В. Суворова (Санкт-Петербург, РФ) та відповідно до інструкції князя О. Меншикова для сформованих узимку 1708—1709 рр. гренадерських полків (у полку фон Галларта шапки мали бути зеленого кольору, а в полку де Бука — червоного). Екіпування російських гренадерів складалося з портупей, на якій носили шпагу, багнет та підсумок з набоями до мушкета, та гренадерської сумки з гранатами на перевесі, на якій спереду було закріплено мідну трубку з тліючим ґнотою для підпалювання гранат. Підсумок з набоями міг також носитися на поясі на окремому ремені.

або, як у гвардії, прикрашали чеканними накладками. У гвардії чеканною накладкою могла оздоблюватися й ладівниця (1). Спереду на ремені гренадній торби кріпилася мідна або металева трубка для зберігання ґноту (2).

Однією з головних відмінностей в одязі гренадерів була шапка з хутряною опушкою і прикрашеним китицею червоним верхом, що за формою нагадує гороховий стручок.

Атака 17 драгунських полків мала катастрофічні наслідки. Знекровлена вогнем редутив шведська піхота зупинилася і мужньо відбивала фронтальні атаки російської кавалерії, одночасно стримуючи калмицьку кінноту з флангів. Саме тут, на флангах, приймала на себе удари козацька кіннота й кінні волоські роти, які, однак, були відтіснені противником і ледве не знищені. Ситуацію врятувало введення в бій шведської кавалерії, яку висунули наперед через інтервали піхотних порядків. Однак часу на впорядкування ескадронів та узгодження їхніх дій було обмаль, а командування ними виявилось дезорганізованим. Більшість ескадронів не встигала

Факсимільна копія плану
 полтавської фортеці
 1709 р.
 Музей Полтавської битви
 (Полтава)

розгорнутися з колон у бойове шикунання і вводилася до бою почергово. Це дозволяло хіба що стримувати натиск росіян, але аж ніяк не контратакувати їх.

Меншиков, який командував передовими частинами кавалерії, вважав, що настав сприятливий момент для вступу до бою головних сил російської армії й наполегливо просив у царя підкріплень. На його думку, успіх кавалерії треба було перетворити на контратаку, відкинувши знекровлених шведів і завдавши їм остаточної поразки. Проте Петро не бажав у'вязуватися в подальший бій на редутах, побоюючись несподіваних контратак шведів, які ще не ввели до бою всіх своїх сил, і тому наказав відступати. Але Меншиков не поспішав виконувати наказ, посилаючись на те, що дистанція між шведами і росіянами надто мала, і для відриву від противника та організованого відступу його кавалерії просто немає можливості.

О 5 годині ранку шведська піхота, при підтримці кавалерії, зламала опір 4 перпендикулярних редутів

Кіннотник та офіцер шведського Королівського Лейб-регіменту

Полк отримав статус гвардійського в 1687 році. У Полтавській битві він знаходився на правому фланзі, в першій колоні підполковника П. Ветцлера, в першій лінії під командуванням майора Я. Данквардт-Лільєстрема. Брав участь в атаках на російську кавалерію О. Меншикова.

Офіцер Лейб-регіменту одягнений у неуставний синій каптан з синіми обшлагами та підкладкою.

Борт, обшлага й клапани кишень прикрашені галуном, а ґудзикові петлі — бранденбургами з китицями, сплєтеними з позолоченого шнура. Ґудзики також позолочені. Під каптаном кіраса, надіта на шкіряний колет; штани теж шкіряні.

Озброєння складається зі шпаги та пістолетів в ольстрах. Вальтрап синій із золотим галуном, у кутах прикрашений вишитими коронами. Кришки ольстр також із

синього сукна з золотим галуном.

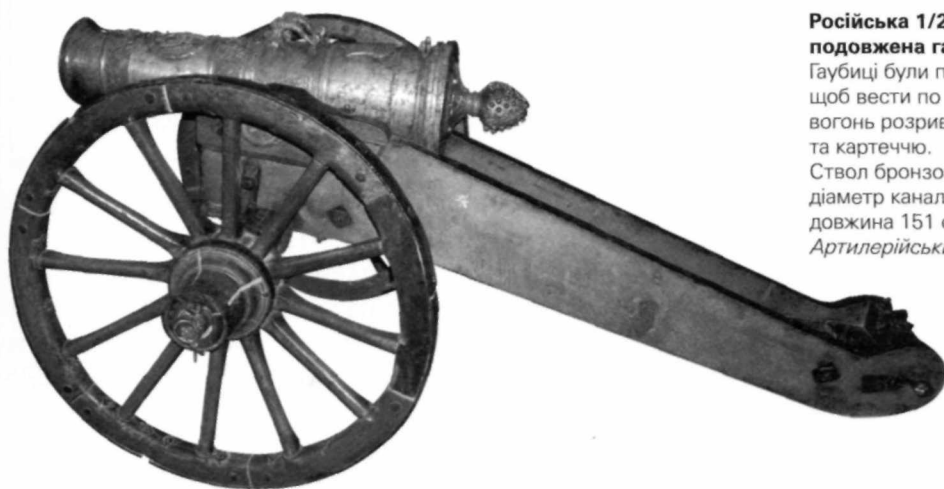
Рядовий лейб-регіменту одягнений у світло-синій каптан з синіми підкладкою, коміром і обшлагами, з олов'яними ґудзиками; на голові капелюх із золотим галуном. Камзол з ясно-жовтого сукна, штани шкіряні. Спорядження стандартне, кавалерійське. Чепрак і кришки ольстр такі ж, як у офіцера, лише замість золотого галуна — вовняна облямівка жовтого кольору і корони — аплікація з сукна.

(частково захопивши і частково обійшовши їх), але наштовхнулася на вогонь 6 поздовжніх. Перед Карлом постало нелегке питання: що робити далі? Можна було або штурмувати їх в лоб, що загрожувало, окрім великих жертв, втратою часу, або ж спробувати обійти з флангів. У другому варіанті шведська армія мала виконати дуже складний маневр, адже редути знаходилися якраз навпроти фронту каролінерів. Інтервали між лінією редутив і околицями Будищанського (з одного боку)

Російська 1/2-фунтова гармата

Гармати в першу чергу були призначені для ведення настільного вогню суцільнометалевими ядрами. Ствол бронзовий, діаметр каналу 27 мм, довжина 55 см.
Артилерійський музей (СПб.)

Російська 1/2-пудова подовжена гаубиця

Гаубиці були призначені для того, щоб вести по кінноті навесний вогонь розривними бомбами та картеччю. Ствол бронзовий, діаметр каналу 155 мм, довжина 151 см.
Артилерійський музей (СПб.)

та Яковецького (з іншого боку) лісів, через які мала пройти шведська піхота, були замалі для такого маневру. Навіть знову перешикувавши свої війська в колони, шведи могли б просто не потрапити в «коридор» і знову наразитися на шквальний вогонь редутив і наскоки російської кавалерії. Крім того, Карлові довелося б укотре розділити свою армію, що було вже надто небезпечно, оскільки основні сили російського війська вийшли з ретраншементу і вишикувалися до бою.

Король вирішив штурмувати редут. Шведи провели кілька жорстоких атак, але попри страшні людські втрати, взяти редут так і не змогли. Переконавшись у безперспективності лобових атак, Карл наказав піхоті перегрупуватися і спробувати обійти редут з північного (будищанського) напрямку. Для підтримки цього

Родіон Боур (1667—1717)

Російський воєначальник, генерал від кавалерії.

Народився в Голишині, розпочав військову службу в шведській армії. У версені 1700 р. під Нарвою перейшов на російську службу в чині ротмістра. У складі корпусу Шереметева воював у Лівонії, командуючи драгунським полком, брав участь в облогах Ніеншанца (1703), Дерпта й Нарви (1704), битвах при Гуммельсгофі й Каліші (1706). 1705 р. війська під командуванням Боура захопили Мітаву, а в 1707 р. — Бихів. У кампанії 1708 р. командував кавалерійською розвідкою, яка вела спостереження за рухами шведів. Завдав поразки шведам біля Раєвки (1708), а згодом успішно діяв при розгромі корпусу Левенгаупта біля Лісної. У Полтавській битві командував спочатку драгунськими полками, що прикривали редут, а потім — кавалерією правого крила російської армії. Після бою брав участь у переслідуванні решток шведського війська та їх оточенні під Переволочною. З вересня 1709 р. командував кавалерією корпусу Шереметева, діючи при облозі Риги (1709—1710), у Польщі й Данії під час облоги Штеттіна і Теннінгена (1711—1712). У 1717 р. був призначений командувачем російських військ у Лівобережній Україні.

Кавалерійська атака (фрагмент)

*Шарль Паросель,
1718 р.*

маневру шведи висунули наперед свою кавалерію ліворуч від Петровського тракту. Однак Меншиков вчасно зауважив небезпеку охоплюючого маневру і пересунув частину своїх полків на відтинок між редутами і Будищанським лісом. Контратаки російської кінноти не дозволили шведам вийти за лінію поздовжніх редутів, що ще раз переконало Меншикова в необхідності навального наступу на противника.

На правому фланзі каролінери, розпочавши обхід редутів, почали перегруповуватися в колони під шквальним вогнем ворожої артилерії. Колонна з 6 батальйонів під командуванням Рооса збилася з маршру й потрапила під перехресний вогонь перпендикулярних і поздовжніх редутів, безуспішно намагаючись оволодіти одним із них. Рятуючись від рушничного та артилерійського вогню, Роос відірвався від головних сил і, рухаючись праворуч, намагався сховатися в Яковецькому лісі. Карл, побачивши, що розрив між центром і колоною Рооса зростає, відправив на допомогу їй Вестманландський піхотний полк і драгунський полк Ельма, які, однак, росіянам вдалося відтіснити.

Побоювання шведів відносно розриву своїх шиків і втрати єдності дій між різними частинами бойового порядку виявилися небезпідставними.

Відрив Рооса не залишився непоміченим і з російського боку. Дочекавшись слушного моменту, Петро I

Вольмар Антон фон Шліппенбах (1650–1739)

Шведський генерал, воєначальник і державний діяч.

Походив з династії ліфляндських дворян. На початку Північної війни очолював угруповання шведських військ у Ліфляндії, яке протистояло російському корпусу Шереметева. Брав участь у битвах при Ерествере (1701), Гуммельсгофі та Дерпті (1704). У Полтавській битві знаходився при штабі фельдмаршала Рьоншильда і був відряджений ним на пошуки колони Рооса, що відірвалася від головних сил. Під час виконання цього доручення потрапив у полон. У 1715 р. перейшов на російську службу, дістав чин генерал-лейтенанта, баронський титул і помістя в Курляндії. З 1718 р. був членом Вищого суду та Військової колегії.

посилив Меншикова 5 батальйонами піхоти генерал-лейтенанта Ренцеля і 5 свіжими драгунськими полками генерал-лейтенанта Генскіна та наказав їм оточити й знищити шведів. Водночас генералу Боуру, який перебрав на себе командування кавалерією, що діяла північніше редутів, було наказано починати відступ. Побачивши відхід російської кінноти, Карл сприйняв це як сигнал до вирішальної атаки на редуті і, не чекаючи на підхід колони Рооса, рушив з піхотою вперед. Це ще збільшило відстань між основними силами шведів і колоною, фактично прирікши її на загибель. На той час у розпорядженні Рооса залишалося лише близько половини його людей (біля 1 500 чоловік), практично всі офіцери були вбиті або ж поранені. Меншиков оточив відрізану колоною, захопивши в полон генерал-майора Шліппенбаха, який опинився недалеко на чолі невеличкого розвідувального загону, а також 4 шведські гармати.

Переслідування колони Рооса, який відступав і безуспішно намагався прорватися до Полтави, щоб сховатися в облоговому таборі, продовжувалося. Близько 7 години ранку, при підході відступаючих шведів до міста, обложений гарнізон зробив вилазку, в результаті якої залишки колони Рооса опинилися в оточенні й були змушені скласти зброю.

Барон Карл Густав Роос
(1655–1722)

КУЛЬМІНАЦІЯ

Генерал-фельдмаршал
Михайло Голіцин
(1675—1730)

Тим часом основні сили шведів динамічно просува-
лися між поздовжньою лінією російських редутив
і Будищанським лісом, преслідуючи кінноту Боура, яка
розпочала відступ. Курява, здійснена під час відступу, клу-
би порохового диму й тіснява дезорієнтували шведів, вна-
слідок чого одна з піхотних колон майже впритул підійшла
до укріплень російського табору. Підпустивши проти-
вника якнайближче, російська артилерія відкрила вогонь.
О 6-й годині ранку Левенгаупт почав відводити свою
піхоту на околицю Будищанського лісу, намагаючись ухи-
литися від обстрілу й перегрупувати сили для контратаки.
Сюди ж стягувалися й кавалерійські колони Крейца.

Упорядкування відчутно поріділої армії зайняло
досить багато часу, так що Петро I навіть запідозрив,
що шведи не приймуть бою і розпочнуть відступ. Доки
шведські генерали перешиковували свої сили в улоговині
лісу, росіяни вивели піхоту спочатку на фланги табору,
а потім розгорнули її перед фронтом укріплень. Центр
бойового порядку займали 3 дивізії піхоти — Голіцина,
Репніна і Галларта (42 батальйони), вишикувані у дві лінії
під загальним командуванням фельдмаршала Шереме-
тева. Кавалерія, що відбила атаки противника й повер-
нулася до головних сил, розташувалася на флангах:
на правому — 8 драгунських, 3 кінно-гренадерських
полки і Генерального шквдрона Меншикова під коман-
дуванням генерал-лейтенанта Боура, а на лівому —

*«Пане фельдмаршале! Доручаю вам мою армію і сподіваюся, що в керуванні нею ви
чинитимете згідно з наданими вам приписами, а в ситуації непередбаченій — як вправ-
ний полководець. Моїм же завданням буде наглядати над усім вашим начальствуванням
і бути готовим до сікурсу в усіх місцях, де того вимагатиме потреба й небезпека».*

З наказу Петра I фельдмаршалу Борису Шереметеву 27 червня 1709 р.

6 драгунських полків Меншикова. Артилерію розташували вздовж усього фронту бойового порядку.

У таборі як резерв було залишено 11 батальйонів піхоти під командуванням полковника Гінтера. Охорону лівого крила армії забезпечували три батальйони під орудою полковника Головіна, яких висунули через Яківці до Хрестовоздвиженського монастиря. Ще 6 драгунських полків під командуванням Волконського перекинули північніше ретраншементу, щоб тримати зв'язок із загонами Івана Скоропадського, які охороняли шляхи можливого відступу шведів до Дніпра.

У ситуації, коли сили росіян, виставлені для вирішального зіткнення, у декілька разів переважали, Карл був змушений вишикувати центр свого бойового порядку лише в одну лінію (10 батальйонів піхоти), щоб мати таку саму протяжність фронту, як і противник, з метою уникнення обходу й охоплення своїх флангів. На крилах було розташовано кавалерію, вишикувану в дві лінії. На правому крилі кавалерію не вдалося розгорнути через тісняву, і генерал Крейц змушений був розмістити її позаду піхоти. Тоді ж король довідався, що колона Рооса остаточно відірвалася від основних сил, а росіянам вдалося знов повернути собі редути, захоплені шведами. Сподіватися на підхід підкріплень було марно. На 8-му годину ранку останні приготування до вирішального бою було завершено. Шведи перейшли в атаку...

Як тільки було помічено рух королівської армії, росіяни розпочали просування назустріч. Артилерія відкрила вогонь, осипаючи першу лінію шведів свинцевим дощем.

Полтавська битва

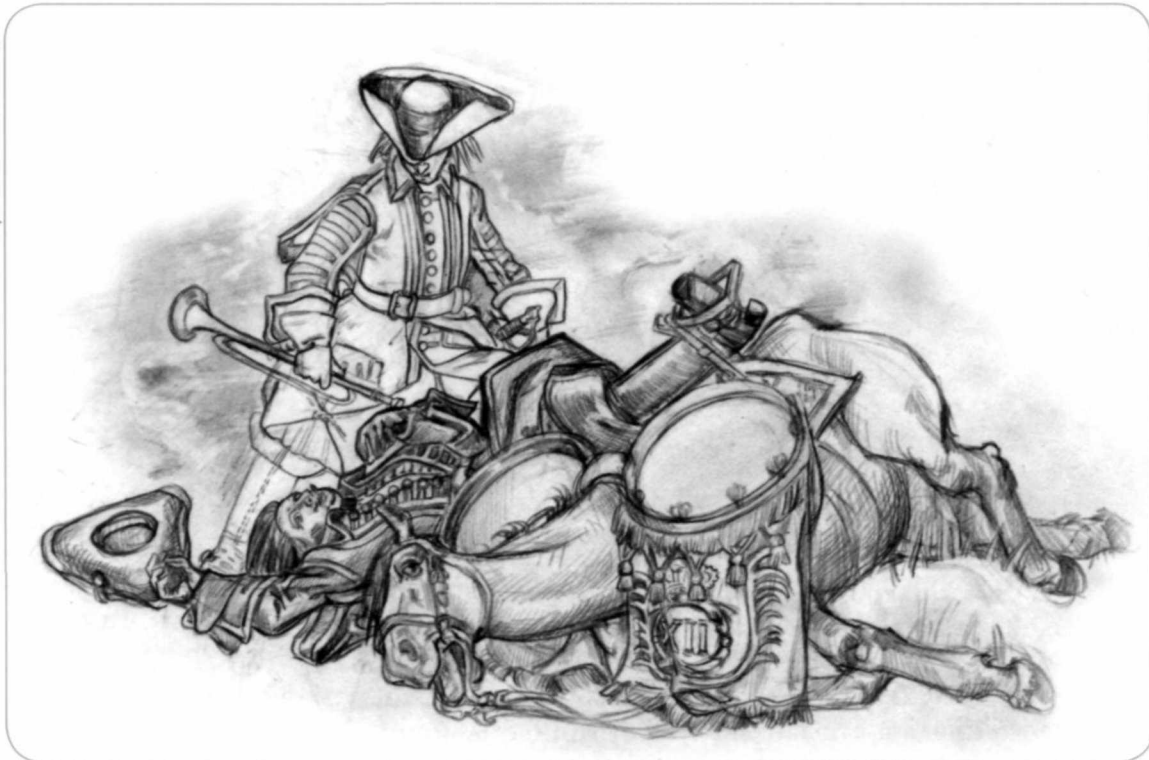
На передньому плані зображено царя Петра I в оточенні ескорту з драгунського полку, що атакує шведів, розташованих праворуч.

На задньому плані ліворуч — російський укріплений табір, перед яким відбувається битва. Художник помилково не зобразив Яковецький ліс.

*Репродукція з картини
Мартена Молодшого.*

1725 р.

*Музей Полтавської битви
(Полтава)*

Сурмач та барабанщик шведського Гвардійського Лейб-регіменту

У всіх кінних полках шведського війська для передачі сигналів використовувалися литаври та сурми. В 1678 році за хоробрість, що виявив Лейб-регімент у битві при Лунді, король Карл XI нагородив полк великими срібними литаврами, що надалі завжди супроводжували його у військових кампаніях.

Під час відступу шведського війська з поля Полтавської битви литаврист Лейб-регіменту Фальк відстав від свого полку, потрапив під щільний обстріл російської піхоти й загинув. Литаври потрапили як трофей до рук росіян. Така ж

доля спіткала інші шведські литаври з цікавою історією: у 1702 році під час переможного бою біля Клішова вирішальну роль зіграла атака кінної гвардії проти саксонсько-польського війська, що була очолена Карлом XII. В пам'ять про це одному з двох гвардійських кінних полків було надано срібні литаври, що також були залишені як трофеї на полі Полтавської битви. Згодом їх подарували Лейб-шквдрону князя О. Меншикова. Зрештою литаври опинилися в полковому арсеналі. У 1827 році цар Микола I віддав їх до оркестру Лейб-гвардії Кінного полку.

Однострій шведських музикантів відрізнявся численними золотими галунами, що прикрашали каптан та капелюх. Особливістю каптана сурмачів та литавристів були також дві декоративні широкі стрічки на спині, які мали вигляд несправжніх рукавів, прикрашених золотим галуном. Так звані «завіси», якими оздоблювали литаври, виготовлялися з білої коштовної тканини та оздоблювалися золотими бахромою й гаптуванням у вигляді монограм Карла XII в оточенні пальм.

Сурмач озброювався кавалерійською шлагою та парою пістолетів в ольстрах, а литаврист — лише шлагою.

Обмінюючись почергово залпами, російська та шведська піхота зближувалися. Почався рукопашний бій, у результаті якого каролінерам удалося потіснити центр супротивника, розколовши його майже навпіл. Однак більша глибина російських шикунів забезпечувала їм більшу стійкість і відпорну силу. До того ж шведська кавалерія, через безлад і неупорядкованість своїх рядів, спізнувалася і не могла вчасно підтримати успіх піхоти. Шведи, змучені нічним боєм і виснажені вогнем

Карл XII сідає на коня

На малюнку, що зображає церемоніал виїзду короля з литавристами та сурмачами, передано чимало цікавих подробиць: деталі оздоблення одностроїв військових музик, перуку офіцера, який притримує королівського коня, ліжко в королівському наметі, вантажні фури, зібрані докупі. Шведська гравюра. Початок XVIII ст.

Литавра

російської артилерії, почали втрачати темп наступу. Російська піхота контратакувала розриви в бойовому порядку противника, які утворилися на лівому крилі. Наступ каролінерів захлинувся.

Одразу ж по тому з ретраншементу пролунав сигнал до переходу в загальний наступ по всьому фронту. Водночас кавалерія охопила фланги шведського війська, взявши його в кліщі. Бойові порядки каролінерів не втрималися і почали відкочуватися назад. Управління шведськими військами, яке й до цього не відзначалося організованістю, було втрачене остаточно. У сум'ятті, побюючись повного оточення, піхота ринула до Будищанського лісу, втягнувши у відступ і кавалерію, що намагалася спорадично атакувати росіян. Намагання Левенгаупта, а згодом і самого короля спинити безладний потік відступаючих не дали результату. Натиск росіян спробували призупинити кавалерійські частини лівого флангу, які, однак, зазнали втрат і були відкинуті.

Російська піхота й артилерія вогнем і багнетами зім'яли шиккування Лейб-гвардії, Упландського та Скараборзького полків і прорвалися до королівської ставки. Частина двору і майже всі гвардійці загинули. Драбанти і почет, відбиваючись від переслідування, на руках винесли Карла XII на околицю Будищанського лісу, де зосереджувалися залишки його армії.

ФІНАЛ І НАСЛІДКИ

Срібна медаль на честь перемоги під Полтавою

Ця медаль мала назву «Урядническая», оскільки нею нагороджували виключно унтер-офіцерів кінноти, які брали участь у битві.
Музей Полтавської битви
(Полтава)

На 11-ту годину результат битви визначився вже цілком очевидно. Помилки та прорахунки королівської ставки фатальним чином позначилися на її перебігу та фіналі. У полон потрапили фельдмаршал Рьоншильд, канцлер граф Піпер, генерали Гамільтон, Роос, Штакельберг, Шліппенбах. Втрати армії були колосальними — близько 10 000 убитими й полоненими; загинуло до 2/3 шведської піхоти! Російська армія мала близько 4 500 убитими і пораненими. Рештки королівської армії відступали з поля бою двома шляхами — через Будищанський ліс ішла більша частина війська на чолі з Карлом XII, через поле з редутами — менша частина.

У ході битви переважна більшість гетьманського війська забезпечувала лівий фланг каролінерів, зосередившись біля с. Пушкарівки, де стаціонував шведський обоз, артилерія та частина кінноти, не задіяні в бою. Інша частина, переважно запорожці, разом зі шведською піхотою та інженерами продовжували утримувати облогове кільце довкола Полтави. Коли поразка шведів стала очевидною і залишки армії разом із королем почали відступати до обозу, Пушкарівку та її околиці прикрили від наступаючих росіян саме українські козаки. Звідси через Старі Санжари, Білики та Кобеляки гетьман і король збиралися досягнути Дніпра, щоб прийняти рішення про подальший напрям руху.

Стан Карла, який знову істотно погіршився, не дозволив йому особисто організувати відступ. У королівському ж оточенні йшли дебати, куди відводити армію: у Крим чи за Дніпро. Зрештою гору взяли голоси генералів, що вимагали переправлятися на Правобережну Україну і в такий спосіб швидше відірватися

від переслідування. Частина обозу й артилерію довелося кинути: вони заважали швидко рухатися і стали гарною приманкою для російської кавалерії, яка на деякий час припинила переслідування, кинувшись грабувати.

Протягом 27–29 червня війська, що відступали, прямували до Дніпра, не знаючи напевне, де саме належить готувати переправу. 28 червня шведи і мазепинці опинилися біля Кішенки, де місцева переправа дозволяла вийти їм на лівий берег Ворскли, що стало б додатковим буфером між ними і росіянами, які вели переслідування. Однак на вимогу головного квартирмейстера Гілленкрока та деяких старших офіцерів армія попрямувала далі — до Переволочної, сотенного містечка Полтавського полку, де віддавна існувала велика переправа через Дніпро. Звідти Карл XII намірявся вивести залишки свого війська на Поділля для з'єднання з силами Крассау. Однак з'ясувалося, що всі транспортні засоби вже були знищені російським рейдовим загonom, котрий випередив шведів, і швидко переправити на інший берег річки можна лише незначну частину війська. Погано організований відступ перетворився на безладну втечу, армію охопила паніка.

У ніч з 29 на 30 червня король та гетьман Мазепа з невеликим загonom кінноти форсували Дніпро. На лівому березі залишилися запорозька піхота, кілька сотень компанійців та залишки шведської армії, командування якими було покладено на генералів Крейца та Левенгаупта.

Будь-який опір з боку відступаючих був абсолютно безперспективним, тож шведи погодилися на капітуляцію, ціною якої стала видача переможцям усіх

Полтавська битва

На передньому плані зображено царя Петра I на чолі драгунського полку. Ліворуч — російський укріплений табір. Перед ним — російська піхота, вишикувана в дві лінії. Праворуч — шведська піхота, що відступає.

*Репродукція картини
Мартена Молодшого.*

Початок XVIII ст.

Музей історії

Полтавської битви (Полтава)

Срібна медаль «За полон шведів біля Переволочної»
Музей Полтавської битви
(Полтава)

українських козаків — у відповідній угоді, укладеній біля Переволочної Левенгауптом і Мешиковим, вони навіть не трактувалися як військовополонені й були майже всі винищені. Охоплені страхом та відчаєм, каролінери відвернулися від учорашніх союзників, які завжди були для них чужими, малозбагненними «скіфами» з напівдикої, за їхніми переконаннями, країни.

«Височайшим ім'ям Його Царської Величності всеросійського з одного боку, і Його Шведської Королівської Величності, з іншого, укладений нижче поіменованими панами генералами такий акорд:

1. Усі, хто перебуває під орудою Його світлості, генерала графа Левенгаупта, як генерали, офіцери, так і нижчі чини, з усім, що знаходиться при війську, здаються військовополоненими Його Царській Величності...

3. Панове генерали й офіцери, з багажем та екіпажами, що перебувають при їхніх особах, при укладенні миру між Його Царською Величністю та Його Королівською величністю, королем шведським, мають бути звільнені без викупу й розміну...

5. Запорожці та інші бунтівники, котрі будуть виявлені при шведському війську, мають бути видані Його Царській Величності...».

З акта капітуляції шведської армії під Переволочною, 30 червня 1709 р.

Зрештою, шведські солдати не мали вибору: для росіян питання розправи з повсталими козаками мало особливе значення — це було питанням майбутнього статусу їхньої держави. Репресії проти українців вирізнялися не лише жорстокістю, лицемірною і підступною пропагандистською кампанією — це був початок послідовних і цілеспрямованих дій російського уряду, направлених на знищення Козацької держави як такої, що було життєво необхідним для побудови «Третього Риму». Тож та своєрідна «зачистка території» — знищення полонених при Переволочній, криваві страти у Лебедині, переслідування «мазепинців» та їхніх сімей, зруйнування

Баталія Полтавська, 1709 р.

*Гравюра А. Ф. Зубова
та П. Пікарта.
1715 р.*

**Срібна медаль на честь
перемоги під Полтавою**

Цією медаллю нагороджували
солдатів гвардійських
Преображенського
та Семенівського полків.
Музей Полтавської битви
(Полтава)

царськими військами Чортомлицької Січі тощо — стали фундаментом Російської імперії, що народжувалася.

Полтавська битва й сьогодні займає досить своєрідне місце в історії військового мистецтва. Вона по праву вважається не лише наймасштабнішою за своїми наслідками битвою доби Нового часу, а й першою, де утвердився провідний принцип російського військового мистецтва: втягування противника вглиб обширної території країни, вимотування його сил з одночасним накопиченням переваги та масштабний наступ у вирішальний момент.

Власне, сам задум бою та його реалізація виявили в Петрі I та його генералах не так виняткові таланти полководця, як якості, притаманні просто вправним воєначальникам — обережність, послідовність, тверезу оцінку ситуації та методизм. Не покладаючись лише на свою перевагу в живій та вогневій силі, росіяни подбали про вибір зручної для себе позиції, її інженерний захист і підготовку майбутнього бойовища, позбавивши шведів можливості зручних умов атаки. Пастка для знекровленої королівської армії була майстерно влаштована і введена в дію. «Нарвські учні» цього разу перевершили своїх «учителів», які опинилися заручниками своєї нерозважливості й звички до стрімких ударів.

УКРАЇНА І НАРОДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Посмертна маска імператора
Петра I

*Державний історичний
музей (Москва)*

Північна війна не завершилася Полтавською битвою, вона тривала ще 12 довгих років.

Через кілька місяців після Полтави — в ніч з 21 на 22 вересня — не стало гетьмана Івана Мазепи. Здавалося, Петро I міг тріумфувати, але впевненості, попри поширену думку пізніших офіційних істориків, московський монарх не відчував. Невдовзі він звільняє й відправляє на батьківщину секретаря королівського канцлера Цедергельма та генерала Мейерфельдта з пропозиціями про укладення миру — доволі скромними: Росія претендувала лише на частину Карелії. Це зрозуміло: війна ще далеко не завершена, а Швеція залишається грізним супротивником, чиї війська розташовані по всій Східній Європі.

Можна припустити, що в цей період свого життя молодий шведський монарх дещо по-іншому сприймав Івана Мазепу. Тільки тепер Карл міг оцінити проникливість і далекоглядність літнього гетьмана, який ще раніше наполегливо радив йому взятися за організацію широкомасштабної антиросійської коаліції, яка об'єднала б усіх її навколишніх супротивників. За іронією долі, король усвідомив слушність думок Мазепи вже тоді, коли іншого вибору в нього просто не залишалось і без допомоги сторонніх держав він не зміг би вирватися з «бендерського полону» та повернутися до Швеції.

Полтава започаткувала новий відлік у долі двох сусідніх держав — Речі Посполитої та Гетьманщини, яких XVIII століття зробить справжніми «сестрами по нещастю», стерши їх врешті-решт з політичної карти Європи. Власне після розгрому Карла XII цар міг інакше подивитися на свої інтереси в Польщі й розправитися

Баталія Полтавська, 1709 р.
Гравюра А. Ф. Зубова,
1714 р.

не лише з прошведським Станіславом Лещинським, але й зі своїм безпорадним союзником Августом II. Відтоді домінування Росії в польському політичному житті поступово стає звичайним явищем — без її явної чи прихованої участі не обирається жоден новий монарх, не відбувається жоден сейм, не призначається жоден урядовець.

Проте сама Росія почувалася після своєї «славної перемоги» не надто впевнено. Ейфорійний міф про Полтаву, яка буцімто наперед визначила народження імперії та європейське лідерство Росії, був накинутий свідомості нащадків пізніше — талановитим художнім трактуванням битви О. Пушкіним. Не варто забувати, що за кілька днів (а потім неодноразово — практично після кожної перемоги) Петро-переможець відправляє до переможеного Карла пропозиції про мир, у яких читається не так бажання вигідно завершити війну, як невпевненість у її подальшому успішному перебігу.

А на Півдні знов запахло порохом — у двобій з Росією цього разу готувалася вступити Туреччина, занепокоєна посиленням її позицій після Полтави й підбурювана до виступу невтомним Карлом XII, який за будь-яку ціну прагнув вирватися з ізоляції в Бендерах і здобути реванш, та Пилипом Орликом, обраним гетьманом на козацькій раді 5 квітня 1710 р. У травні 1710 р. новообраний гетьман та шведський король уклали новий союзний договір.

8 листопада 1710 р. Туреччина оголошує війну Росії. У січні 1711 р. П. Орлик укладає договір з Кримським ханством, а навесні на чолі 16-тисячного війська з союзними татарськими загонами та хоругвами

**Посмертна маска короля
Карла XII**
Гьотеборзький міський музей
(Швеція)

Церква Пречистої Богородиці
Місце поховання Івана Мазепи.
Сучасний вигляд.
Галац, Румунія

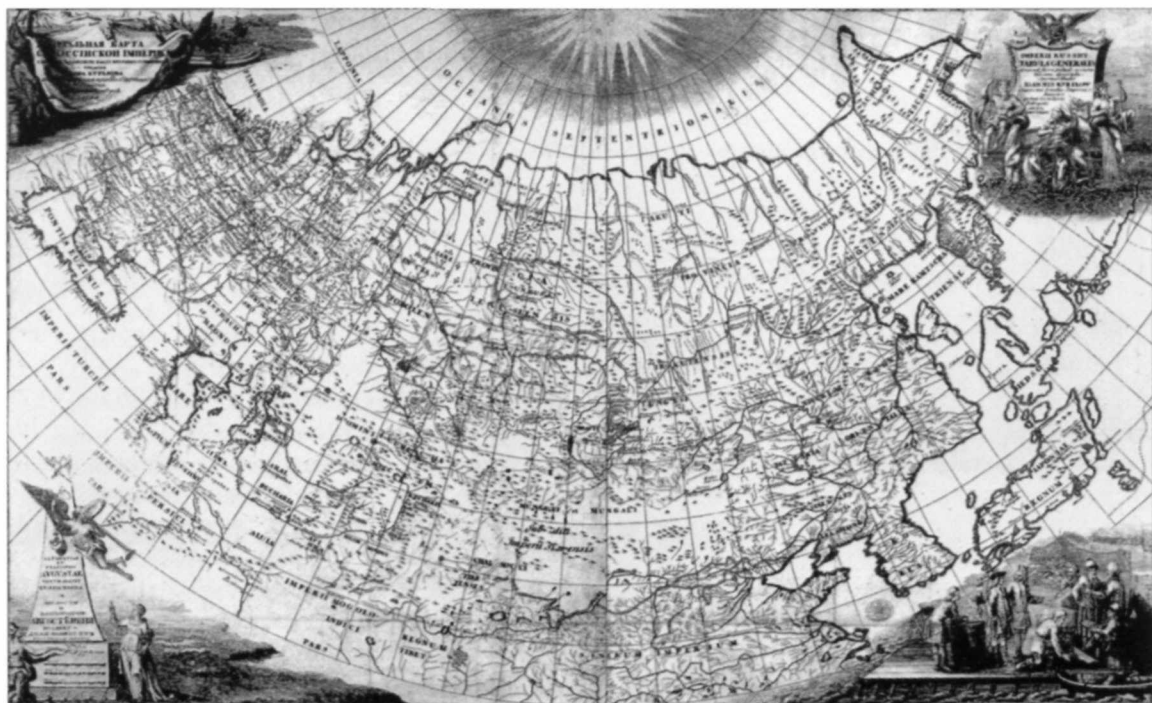

**Пам'ятник козакам, які
загинули в Полтавській битві**
Полтава

Й. Потоцького розпочинає похід на Правобережну Україну. Гетьман І. Скоропадський висилає проти Орлика військо на чолі з генеральним осавулом Г. Бутовичем, але воно було розбите в бою під Лисянкою. У кінці березня війська П. Орлика вже підійшли до Білої Церкви. Однак у травні російські війська під командуванням Шереметева вирушили через українське Правобережжя на Молдавію, а в червні основні російські сили під командуванням Петра I та його союзника молдавського господаря Кантиміра були поблизу Ясс. Проте на початку липня підійшла турецька армія і татарська кіннота Девлет-Гірея. Вирішальна битва відбулася 8–9 липня 1711 р. — російська армія була повністю оточена, становище царя стало вкрай критичним. Тоді російську армію рятувала не мудрість воєначальників і доблесть солдат, а коштовності, зібрані майбутньою дружиною імператора Катериною для підкупу турецького головнокомандувача (після повернення страченого в Стамбулі). У результаті мирних переговорів був підписаний спочатку Прутський (1711), а згодом Андріанопольський (1713) мирні договори, за якими Росія втрачала Азов з прилеглими територіями по р. Орелі та зобов'язувалася вивести війська з Правобережної України.

Наслідки Полтави надзвичайно швидко позначилися і в Україні. Гетьманщина вступала в нову фазу своєї політичної історії. Ні, це ще не був її фінал, позначений, як здавалося, проголошенням Росії імперією у 1721 р. Радше розпочиналася нова доба, в якій випробовування на виживання (а отже, й право на владу) могла витримати лише та частина української еліти, яка перейшла свій рубікон під Полтавою, себто після придушення виступу гетьмана Мазепи зголосилася грати за новими правилами. Як нагороду за таку свою «поступливість» вона отримала можливість для розбудови Російської імперії з облаштуванням у ній свого місця.

Апостоли, Скоропадські й Галагани, перейшовши на бік Петра I, не стали більше любити Росію, до якої, як і раніше, ставилися з погордою і певним відстороненням, але саме вони своєю службою дали можливість московському цареві розправити плечі й відчути себе імператором. Відзначаться також і духовні князі України: вправний ритор і тонкий інтелектуал Феофан Прокопович влітку 1709 р. виголосить Петрові у Софійському соборі в Києві перший по Полтаві панегірик, а за кілька років саме він і сформулює ідею проголошення

Московії імперією, яку «Батькові Вітчизни» та «переможцеві шведського лева» так уклінно піднесе російський Сенат.

Зовсім скоро козацька аристократія, в лавах якої лишалося ще доволі багато мазепинців, напрочуд спритно прилаштує до своїх потреб нові імперські порядки, навчиться маніпулювати інтересами двірських угруповань і грати на слабкостях всеросійських монархів. Але про Українську державу тоді вже не йтиметься.

Натомість перша українська політична еміграція, очолена соратником Івана Мазепи Пилипом Орликом, започаткує іншу вітчизняну політичну традицію: справу *мазепинців* — українських незалежників. І після багатьох поколінь, навіть через 200 років після Полтави, слово «мазепинці» залишиться живим і відверто загрозливим для російської імперської адміністрації в Україні. Хоча... Для того, щоб це слово відійшло на другий план, потрібно було «небагато»: щоб на зміну мазепинцям прийшли *петлюрівці* та *бандерівці*.

Карта Російської імперії
XVIII ст.

ВИБРАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Бумаги императора Петра I. — СПб., 1873.
- Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 2.
- Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. 1687–1705 гг. — СПб., 2007. — Вып. 1.
- Глухів і Лебедин. 1708–1709. Подав О. Грушевський // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. 92.
- Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. — К., 2007.
- Документы Северной войны: Полтавский период (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // Труды Императорского русского военно-исторического общества. СПб., 1909. — Т. 3.
- З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 1996
- Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским. — М., 1858. — Ч. 1–2.
- Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). — К., 1999.
- Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К., 1992.
- Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1887–1956. — Т. 1–10.
- Походный журнал 1706, 1707, 1708 и 1709 гг. — СПб., 1911.
- Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888.
- Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 pp. / Упор. І. А. Бутич. — Київ–Львів, 2002.
- Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969.
- Артамонов В. Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам) // Вопросы истории. — 2004. — № 11.
- Бескровный Л. Русская армия и флот в XVIII веке. — М., 1958
- Беспалов А. Северная война. Карл XII и шведская армия. — М., 2000.
- Беспалов А. Сподвижники Карла XII. — М., 2003.
- Васильев А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении // Военно-исторический журнал. — 1989. — № 7.
- Вопросы военной истории России. XVIII и первая четверть XIX веков: Сб. ст. — М., 1969.
- Гломозда К. Російська армія часів Полтавської битви (до 280-річчя битви) // Український історичний журнал. — 1989. — № 7.

- Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007.
- Гуржій О. Іван Скоропадський. — К., 2004.
- 250 років Полтавської битви. 1709–1959: Збірник статей. — К., 1959.
- Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. — К., 1959.
- Карлссон О. Карл XII. — Трелеборг: Шведський інститут, 2002.
- Карцов П. Военно-исторический обзор Северной войны. — СПб., 1851.
- Ковалевська О. Іван Мазепа в запитаннях та відповідях. — К., 2008.
- Кротов П. «Совершенный камень во основание Санкт-Петербурга» (Полтавская битва: некоторые перспективы и итоги изучения) // Санкт-Петербург и страны Северной Европы. Материалы V ежегодной научной конференции / Ред. В. Барышникова, С. Трохачева. — СПб., 2004.
- Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. Струкевича. — К., 2003
- Крупницький Б. Плани Мазепа у зв'язку з планами Карла XII перед українським походом шведів // Мазепа: Зб. ст. — Варшава, 1938. — Т. 1.
- Коваленко В. Батурин — гетьманська столиця // Mазepa and his Time. History, Culture, Society. — Alessandria, 2004.
- Леонов О., Ульянов И. Регулярная пехота: 1698–1801. — М., 1995.
- Масловский Д. Северная война 1700–1721 гг. — СПб., 1892.
- Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709. — Київ–Полтава, 1995.
- Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — К., 1997
- Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001.
- Павленко Н. Петр Великий. — М., 1990.
- Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. — К., 2004.
- Петрів В. Московсько-українська війна (1708–1711 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. — К., 1999.
- Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. ст. — М., 1959.
- Пузыревский А. Развитие постоянных регулярных армий и состояние военного искусства в век Людовика XIV и Петра Великого. — СПб., 1889
- Рабинович М. Полки петровской армии. 1689–1725: Краткий справочник. — М., 1977.
- Серчик В. Полтава, 1709 / Пер. с польск. — М., 2003.
- Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — К., 2003. — Вип. 2.
- Сокирко О. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006.
- Стилле А. Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. — СПб., 1912.
- Стриндберг А. Карл XII. — М., 2002.
- Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. М., 1958.
- Энглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии. — М., 1995.
- Frost R.I. The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe 1558–1721. — Longman, 2000.
- Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny Północnej (1700–1717). — Warszawa, 1965.

Науково-популярне видання

Олексій Сокирко

Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон (Частина II).

Редактори: *Юлія Олійник, Ірина Давидко*

Макет та комп'ютерна верстка: *Дмитро Адаменко*

Обкладинка: *Віктор Кузик*

НБ ПНУС

806913

ТОВ «Темпора»

01030, м. Київ,

вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4,

тел./факс: (044) 234-46-40

www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2406 від 31.01.2006 р.

Підписано до друку: 17.06.2009

Папір 90 г/м² офсетний

Гарнітура Warnock Pro

Друк офсетний.

Умовн. друк. арк.: 6

Облік.-видавн. арк.: 6.34

Наклад: 2000

Замовлення № 0906/360

Віддруковано: ТОВ «Майстерня книги»

Адреса: м. Київ, вул. М. Кривоноса, 2Б

тел./факс: (044) 248-89-31, 248-46-47

E-mail: oranta@oranta-druk.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

КІ №82 від 06.09.2005 р.

Олексій Сокирко

Кандидат історичних наук,
доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Автор монографій:
«Українські найманці: охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини в 1669—1672 рр.» (1998),
«Лицарі другого сорту: наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр.» (2006),
статей, розділів колективних монографій, присвячених
військовій історії України другої половини XVII — XVIII ст.
Сфера наукових інтересів: війни, армії та суспільства
країн Центрально-Східної Європи в ранній Новий час,
історія повсякдення.

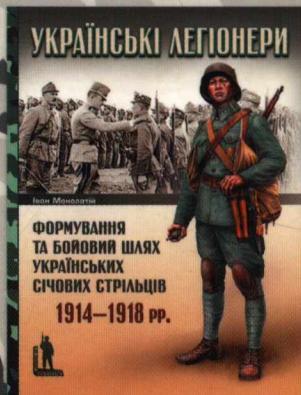
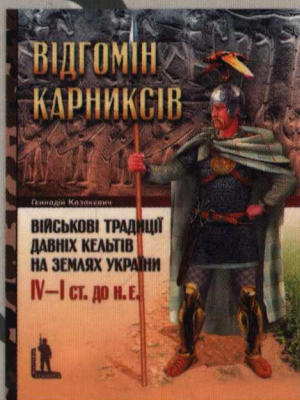

Сергій Шаменков

Закінчив Одеське художнє училище та Львівську академію мистецтв.
За фахом — скульптор малих форм та військово-історичної мініатюри.
Активний член руху військово-історичної реконструкції, учасник груп:
«Київський реєстровий полк» доби Богдана Хмельницького,
«Легіон Вісли» доби Наполеонівських війн,
«Легіон Українських Січових Стрільців» доби Першої світової війни,
засновник та керівник військово-історичної групи
«Єнчепінський піхотний полк» доби Північної війни.

У СЕРІЇ **ЧИТАЙТЕ ТАКОЖ:**

НБ ПНУС

806913

9 789668 201684